

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 44-45/2017.-2018.

Ivan BASIĆ

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
HR – 21000 Split
ibasic@ffst.hr

UDK: 930.2:003.71(497.581Zadar)“08“
Izvorni znanstveni rad

Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio)

The inscription of archbishop Ursus as
a source for ecclesiastical history of early
medieval Zadar (Part I)

Objavljen je natpis spoliran na sjevernom licu katedrale sv. Stošije u Zadru, sa spomenom nadbiskupa Ursa, nepoznatog iz drugih vrela (Ursus archiepiscopus fecit). Analizirana je funkcija ulomka (arhitrav oltarne ograde) te paleografsko-epigrafičke značajke teksta. Usporedbom s ostalim zadarskim natpisima predložena je datacija u rano 9. stoljeće. Dano je nekoliko tumačenja prvoga grafema teksta, sa zaključkom da predstavlja ostatak atributa u službi titule (domnus, domno) ili formule poniznosti (indignus, peccatur).

Ključne riječi: Zadar, epigrafija, rani srednji vijek, predromanika, katedrala sv. Stošije, crkvena povijest

I. Uvod

Mramorni ulomak s ostacima natpisa ugrađen je u sekundarnoj funkciji na licu sjevernog zida zadarske katedrale sv. Stošije, točnije u zidu njezina produženja iz 13. stoljeća (sl. 1). Natpis je uočio Pavuša Vežić te ga spomenuo u svojoj doktorskoj disertaciji 1994. godine, čiji je integralni tekst objavljen nedavno u knjizi *Episkopalni kompleks u Zadru*¹. Tekst novopronađenog natpisa nije dosad izazvao

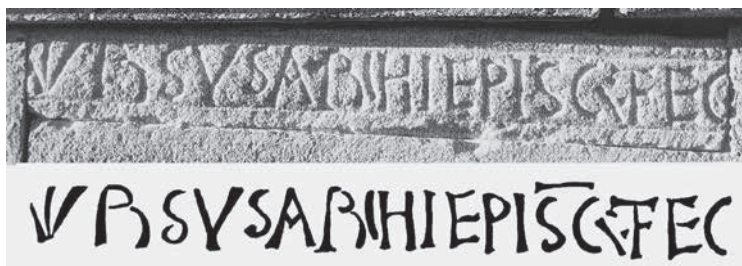
pozornost ni povijesne, niti srodnih znanosti². Raspravljajući o izvorima za povijest episkopalnog kompleksa u Zadru, P. Vežić prvi je spomenuo zatečeni natpis donijevši i njegovu fotografiju. Vežićeva je zasluga što je time spomenik registrirao i učinio ga dostupnim znanstvenoj javnosti³. Iznio je, uz to, preliminarno čitanje i dataciju natpisa uočivši da „paleografske odlike govore u ranom srednjem vijeku“. U dublju, pak, interpretaciju spomenika Vežić nije ulazio, dok i njegov prvotni prijedlog čitanja natpisa podliježe korekcijama (v. dolje), što sve zajedno motivira na temeljitije proučavanje ovog rijetkoga epigrafičkog nalaza. Natpis, naime, spominje ličnost do sada nepoznatu iz drugih vrela, crkvenog dostojanstvenika po imenu Urso. Pozornost plijeni i titula koja mu je pridružena, *archiepiscopus*. Bilo bi u svakom slučaju pogrešno prepustiti se prevelikom entuzijazmu zbog ovoga epigrafičkog pronalaska ili na njemu oblikovati isuviše dalekosežne historiografske konstrukte. No, neovisno o tome, ovaj kameni spomenik je nesumnjivo vrijedan analize. Ovdje će biti predstavljeni oni njeni re-

* Prvotna inačica članka i njegovi osnovni argumenti izloženi su na predavanju „Natpis nadbiskupa Ursa iz Zadra: nacrt za (re)kontekstualizaciju“ na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, 8. travnja 2015. godine. Idućeg je dana novinar Ante Rogić u dnevniku *Zadarski list* u neznalački pisanom tekstu objavio uvelike iskrivljene i netočne informacije o sadržaju i zaključcima predavanja. Naknadno je isto predavanje, obogaćeno novim saznanjima, predstavljeno u sklopu manifestacije *Festival povijesti – Klifest 2015.*, na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 15. svibnja 2015. godine, i to pod istim naslovom koji nosi ovaj rad. U međuvremenu, istraživanja za nj i sam tekst umnogome su uznapredovala, dobrim dijelom zahvaljujući sugestijama te savjetima starijih i mlađih kolega: Mladena Ančića, Tončija Burića, Vedrane Delonga, Nikole Jakšića, Ivana Josipovića, Milenka Lončara, Trpimira Vedriša, Pavuše Vežića, kojima najtoplije zahvaljujem na iskazanoj kolegijalnosti. Osobite zahvale idu Pavuši Vežiću i Ivanu Josipoviću, čijim mi je zalaganjem bilo omogućeno da (uz pomoć zadarske gradske tvrtke *Parkovi i nasadi*) pristupim inače teško dostupnom natpisu.

¹ P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru*. Zadar, 2013, str. 8 i 14. Riječ je o autorovoj prerađenoj doktorskoj disertaciji, obranjenom 1994. na Filozofskom fakultetu u Zadru Sveučilišta u Splitu. Sudeći po literaturi, čini se da do 1994. natpis uopće nije bio uočen. Ponteov kolektanej natpisa Zadra i okolice objavljen je u I. LUCIUS, *Inscriptiones Dalmaticae*. Venetiis, 1673. – Usp. M. KURELAC, *Suvremenici i suradnici Ivana Lučića, Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6, Zagreb, 1969, str. 137. Radi se, međutim, jedino o predsrednjovjekovnim natpisima. Ursov natpis ne spominje ni I. BABIĆ, *Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru, Mogućnosti LIII/1-3*, Split, 2006, str. 131-148, I. BABIĆ, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 33, Split, 2006, str. 91-125, niti I. BABIĆ, *Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru*, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine* [Zbornik Danâ Cvita Fiskovića, 2], (ur. P. Marković, J. Gudelj), Zagreb, 2008, str. 427-440, iako registrira rimskodobni natpis ugrađen u sjeverni zid bazilike (CIL III, 10005, prema Ljubavčevim *collectanea*).

² Izuzevši nedavne tekstove T. Vedriša i N. Budaka: T. VEDRIŠ, *Amalarius' stay in Zadar reconsidered*, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, (ur. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš), Oxford, 2017, str. 299-300. – N. BUDAK, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Zagreb, 2018, str. 151, 161. Te dvije najnovije rasprave što spominju ovaj natpis – obje sintetskog obilježja – autori su, međutim, napisali na temelju rezultata proučavanja koje sam im pravodobno pružio poslije predavanja održanih u Zadru i Splitu (v. početnu bilješku). Obojica su spomenute rezultate uvelike usvojili i valorizirali, usko slijedeći ovdje prezentiranu okosnicu izlaganja, a pritom, dakako, kolegijalno i korektno uputivši na moj tekst predviđen za objavljivanje u ovom i idućem svesku *Starohrvatske prosvjete*. Iz istih su razloga argumentacija i zaključci u ovome i u dvama citiranim tekstovima ponajvećma sukladni, dok sam, razumljivo, s Vedriševim i Budakovim interpretacijama u osnovi suglasan. Kako se priprema ovoga teksta, a i tiskanje tekućega godišta *Starohrvatske prosvjete* bilo odužilo, prividno se poremetila kronologija pojavljivanja ovih radova u objavljenom literaturi, tako da su pojedini argumenti zapravo anticipirani. Ovime je ta činjenica ispravljena te je uspostavljen jasan primat i redosljed iznošenih gledišta, dok će puna interpretacija svih povijesnih aspekata novootkrivenog natpisa biti dana iduće godine u drugom dijelu ovoga članka.

³ P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 8, sl. I i str. 14, bilj. 11.

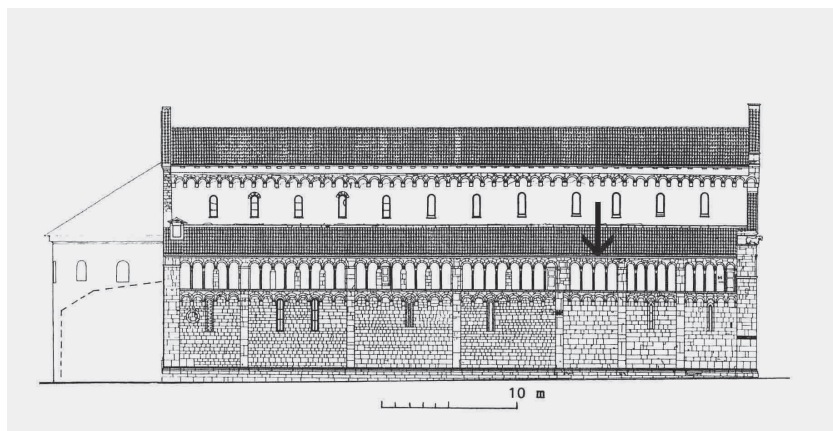

sl. 1. Zadar, katedrala sv. Stošije, natpis nadbiskupa Ursa, rano 9. stoljeće (foto: P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 8, sl. I; crtež: I. Basić).

zultati koji se ponajprije odnose na materijalne aspekte relevantne za njegovu dataciju, dok će rezultati usredotočeni na sâm sadržaj epigrafskog teksta, njegove terminološke detaljnosti i ponajviše kontekst tj. kontekstualizaciju, biti izloženi u drugom dijelu ovoga rada, predviđenom za predstojeći svezak *Starohrvatske prosvjete*. Povijesna valorizacija Ursova natpisa u užem smislu, dakle, ovom prigodom će biti iznesena samo u onoj mjeri u kojoj epigrafsko-paleografski razlozi nalažu ulaženje u tu problematiku.

II. Porijeklo natpisa

Prije svega treba utvrditi kada je točno natpis ugrađen u zid u kojem se danas nalazi. Uzidan je iznad luka dvanaeste arkade vanjske galerije nad sjevernim bočnim brodom (gledano od pročelja katedrale), smještene u debljini zida (sl. 2). Taj dio sjevernoga perimetralnog zida pripada produženju zadarske katedrale iz kasnoromaničkog razdoblja, kada je cijela ta zidna ploha artikulirana novom arhitektonskom dekoracijom: površina zida podijeljena je na četiri zone odijeljene pilastrima odražavajući podjelu interijera crkve na traveje. Pod krovom sjevernog prospekta teče kontinuirana arkatura vanjske galerije, ritam čijih otvora pod njom prate slijepi lukovi. Ta faza katedrale, osim pročelja, dovršena je kroz 13. stoljeće, a tu i takvu novu katedralu posvetio je nadbiskup Lovro Perijandar 1285. godine⁴. S hodne razi-

sl. 2. Arhitektonski nacrt sjevernog prospekta katedrale sv. Stošije u Zadru (P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 48, sl. 20).

ne ulice, natpis danas nije vidljiv. Moguće ga je vizualizirati jedino iz neposredne blizine, odnosno s viših katova objekata smještenih sučelice tom dijelu katedrale, ili usponom uz vanjsku elevaciju katedrale pomoću ljestava, dizalice i sličnih pomagala. Sudeći po tome što se nalazi oko 9 metara od tla (i to u uskoj ulici uz bok bazilike), zasigurno nije bio vidljiv ni u vrijeme romaničke adaptacije zadarske katedrale. Utoliko bespredmetnom postaje svaka rasprava o eventualnoj simbolici njegova ugrađivanja u sjeverno lice katedrale u 13. stoljeću: nevidljiv i neuočljiv spomenik gubi semantički smisao. Njegovo je iskorištavanje pri konstrukciji zida crkve bilo, sudeći po svemu, prvenstveno utilitarno, pri čemu je dio s natpisom, u skladu s vrlo čestim običajem u takvim prilikama, izložen na vanjštini zidne plohe radi dekorativnosti. Godina 1285. gornja je granica do koje je mogao biti dovršen sjeverni zid crkve i u njega ugrađen spolij s Ursovim natpisom. Perijandrova posveta katedrale predstavlja tako neosporan *terminus post quem non* za dataciju našeg natpisa. Ako se s te točke, 1285. godine, vratimo u prošlost do trenutka kada je Zadar službeno promaknut u nadbiskupiju-me-

⁴ Osnovni podatci o gradnji romaničke katedrale sakupljeni su u N. KLAJČ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. [Prošlost Zadra, II]. Zadar, 1976, str. 258 (za tekst o posveti katedrale 1285. godine v. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*. Vol. V, Venetiis, 1775, str. 80) i P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 45-53,

105-110. Petricioli pretpostavlja da je romanička faza katedrale većim dijelom izvedena još u 12. stoljeću (zbog srodnosti s crkvom sv. Krševana, posvećenom 1175.), ali su radovi zaustavljeni uslijed oštećenja za vrijeme križarske opsade Zadra 1202. te produženi sve do 1285. godine (glavni portal dovršen je tek 1324.). Produživanje broda bazilike autor pripisuje etapi 1202. - 1285./1324.

tropoliju (privilegijem pape Anastazija IV. od 17. listopada 1154., odnosno Hadrijana IV. od 22. veljače 1155.)⁵, onda je vidljivo da se u tih 130 godina u Zadru izmijenilo devet nadbiskupa⁶. (Tabla I.) Taj niz nadbiskupâ između 1154. i 1285. godine je dobro rekonstruiran te nema značajnih praznina. Nijedan od tih nadbiskupa nije nosio ime Urso, niti mu je ime sadržavalo sličan sufiks (-*ursus*). Već i nakon ovih početnih zapažanja, postaje jasno da natpis mora pripadati razdoblju prije 1154. godine, kada u gradu Zadru ne bi „smjelo“ biti nadbiskupa. Sve i ako broju nadbiskupa pridružimo dvojicu prethodnika prvog nadbiskupa Lampridija – koji su također pretendirali na nadbiskupski naslov, Mihi i Petra⁷ – opet se vidi da ni njihova imena

ne odgovaraju imenu s našega natpisa. Dakle, natpis je pouzdano stariji od 12. stoljeća, i samim time potvrđenog ranosrednjovjekovnog postanka.

Raspoloživo mjesto u popisu crkvenih poglavara 12. i 13. stoljeća, gdje bi se mogao uklopiti poblize nepoznati nadbiskup Urso, ne preostaje. Jedine vremenske praznine preostaju eventualno između 1095. i 1101. godine (između biskupâ Andrije i Grgura) te u intervalu između 1111. i 1124. godine (prije Mihe Kaloprestancijeva), kada se spominje sporni biskup Marko⁸. Svi su oni, međutim, zabilježeni kao biskupi, ne kao nadbiskupi, što isključuje poistovjećivanje eventualnih nezabilježenih zadarskih prvosvećenika toga vremena s Ursom. Povremena pojava spornih biskupa ne dovodi u pitanje hijerarhijski rang zadarske Crkve, jer su u popisima i dvojbeni biskupi okruženi nedvojbenim biskupima, što znači da je njihov crkveni položaj konzistentan. Zadarski biskup Andrija je, uostalom, oko 1089. godine položio prisegu splitskome nadbiskupu-metropolitu Lovri kao njegov sufragana. Tekst zakletve je sačuvan u pripisima *Splitskog evangelijara*⁹. Ta svečana prisega, kao i ostale sačuvane istoga tipa, sadrži obećanje dalmatinskih biskupa-sufragana da će biti poslušni i vjerni svojemu metropolitu, splitskomu nadbiskupu, potvrđujući na taj način disciplinirani posluš i vjernost poglavaru metropolije. Ova činjenica, kao i okolnost što prvi poznati Andrijin nasljednik (Grgur, oko 1101. – 1111.) također nosi naslov ordinarnog biskupa, eliminiraju mogućnost da

⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. II, (ur. T. Smičiklas), Zagreb, 1904, str. 76-79 i 79-80. Šire o crkvenopolitičkom kontekstu tog događaja: N. KLAJČ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 163, 165. – S. KOVAČIĆ, *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću*, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije održanog u Rijeci 23. - 24. travnja 1986. godine*, (ur. M. Bogović), Rijeka - Zagreb, 1988, str. 15. – M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko, 2002, str. 162-163, 168. – Z. STRIKA, *Zadar - novo nadbiskupsko i metropolitsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća*, *Croatica Christiana Periodica* 52, Zagreb, 2003, str. 1-45. – I. MAJNARIĆ, *Razmišljanja o historiografskom pristupu problemu uzdizanja Zadra u status nadbiskupije i metropolije 1154. godine*, *Croatica Christiana Periodica* XXXI/60, Zagreb, 2007, str. 101-115. – M. ANČIĆ, *Zadarska biskupija u okviru splitske metropolije do 1154.*, u: *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve. Zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije) 16. - 18. studenog 2004.*, sv. I, (ur. L. Marijan), Zadar, 2009, str. 105-130. – E. PERIČIĆ, *Ustanovljenje nadbiskupije i metropolije zadarske*, u istom zborniku, str. 131-152.

⁶ Prema dosad najsvjetlijem pregledu u: Z. STRIKA, „*Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae*” arhidakona Valerija Pontea, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48, Zadar, 2006, str. 146-160.

⁷ Zadarski biskup Miha, sin Kaloprestancijev, u dokumentu iz 1134. godine navodi se kao *archiepiscopus*. CD II, str. 44. – Usp. S. KOVAČIĆ, *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću*, str. 16. – M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, str. 163 (gdje je i povijesni komentar XIX. poglavlja *Historiae Salonitanae* naslovljenog *De exemptione Iaderensis ecclesiae*). Naslov nadbiskupa koristio je i Mihin nasljednik Petar. F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata za kraljeva iz*

doma Arpadovića (1102-1301). Prvi dio (1102-1205) od Kolomana do Ladislava III. Zagreb, 1944, str. 76.

⁸ Kojeg V. Novak smatra izmišljenim. V. NOVAK, *Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 3, Zadar, 1957, str. 59-60.

⁹ *Evangeliarium Spalatense. Splitski evangelijar*. (Uvodna studija, transkripcija i uspostava teksta, kritički aparat M. Matijević Sokol, suradnik na transkripciji T. Galović), Split, 2016, str. 215 (fol. 245v): *Ego Andreas, futurus episcopus Iaderensis ecclesie, promitto ecclesie Spalatine et tibi domino Laurentio archiepiscopo tuisque successoribus canonice intrantibus obedientiam et fidelitatem secundum ordinem meum. Si(c) me Deus adiuuet et ista sancta III° Evangelia*. Usp. i komentar M. Matijević-Sokol na str. LIX. Šire o biskupu Andriji: Z. NIKOLIĆ, *Rođaci i bližnji: dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 2003, str. 104.

TABLA I.

Zadarski biskupi i nadbiskupi od kraja 11. do kraja 13. stoljeća			
Ime	Izvorni oblik imena	Približne godine biskupovanja	Titula
Andrija	<i>Andreas</i>	1087. – 1095.	biskup
?			
Grgur	<i>Gregorius</i>	1101. – 1111.	biskup
Marko (?)	<i>Marcus</i>	1111. – 1124. (?)	biskup
Miha Kaloprestancijev	<i>Michael / Micha Calopraestantij filius</i>	1124. – 1137.	biskup (do 1133.) nadbiskup (samozvanac, od 1134.)
Petar	<i>Petrus</i>	1138. – 1141.	nadbiskup (samozvanac)
Lampridije	<i>Lampridius Marichnae filius</i>	1141. – 1178.	nadbiskup (samozvanac, do 1154.) nadbiskup-metropolit (od 1154.)
Teobald Gubbio	<i>Theobaldus Eugubinus</i>	1179. – 1181.	nadbiskup-metropolit
Damjan	<i>Damianus</i>	1183. – 1186./1187.	<i>archielectus</i> , nadbiskup-metropolit
Petar	<i>Petrus</i>	1187. – 1193.	<i>archielectus</i> , nadbiskup-metropolit
?			
Nikola Manzavinov	<i>Nicolaus Manzauni (Manzavini, Manzavino, Manzavinus)</i>	1197./1198. – 1200.	<i>archielectus</i> , nadbiskup-metropolit
?			
Leonard	<i>Leonardus</i>	1206. – 1217.	<i>archielectus</i> , nadbiskup-metropolit
Ivan Gardiaca	<i>Joannes Gradiacha</i>	1217. – 1238.	<i>archielectus</i> , nadbiskup-metropolit
Toma	<i>Thomas</i>	1238.	<i>archielectus</i>
Dominik Franco	<i>Dominicus Francus</i>	1239. – 1247.	nadbiskup-metropolit
Lovro Perijandar	<i>Laurentius Periander</i>	1247. – 1287.	nadbiskup-metropolit

je između njih dvojice na čelu zadarske Crkve stajao kakav *archiepiscopus*. Sve su to prilično čvrste indicije da je Ursov natpis stariji od 12. stoljeća. Druge, pak, praznine u popisu (1193. – 1197. i 1200. – 1206.) već u startu ne mogu doći u obzir, zato što i skulptura, i epigrafija kraja 12. te početka 13. stoljeća pokazuje jasne stilsko-tipološke razlike u odnosu na novootkriveni natpis, pa bi i iz tih razloga njegovo pripisivanje jednom od nadbiskupa zreloromaničkog razdoblja bilo teško braniti. Realizacija tog i takvog spomenika ne bi se mogla očekivati oko 1200. godine.

U postojećim katalozima zadarskih biskupa i nadbiskupa nema osobe imena Urso. Nema ga ni u starijim katalozima koje su sastavljali V. Ponte, I. Tanzlingher Zanotti, Carlo F. Bianchi

i V. Brunelli¹⁰, niti u novijim katalozima iz razdoblja moderne historiografije. Ranonovovjekovne i moderne kronotakse zadarskih biskupa i nadbiskupa – npr. *Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae* arhidakona Valerija Ponte (1603. – 1679.), *La dama cronologica* Ivana Tanzlinghera Zanottija (1651. –

¹⁰ O njima v. M. KURELAC, *Suvremenici i suradnici Ivana Lučića*, str. 134-138. – M. KURELAC, *Ivan Lučić Lucius - otac hrvatske historiografije*. Zagreb, 1994, str. 116-118, 123-124. – S. ANTOLJAK, *Veze povjesničara Ivana Luciusa (Lučića) sa Zadrom, Radovi Zavoda JAZU u Zadru 29-30*, Zadar, 1984, str. 85-100. – S. ANTOLJAK, *Hrvati u prošlosti*. (Ur. S. Obad), Split, 1992, str. 561-574. – S. ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*. Zagreb, 2004, str. 133-137. Za zadarske epigrafičke korpuse v. M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku* [Prošlost Zadra, I]. Zadar, 1981, str. 22-25.

1732.), *Vescovi ed arcivescovi di Zara* kanonika Ivana A. Gurata (1804. – 1874.), uz one drugih autora, prepisivača i kompilatora – suglasne su u toj mjeri da u svojim serijama rekonstruiranih kronoloških nizova redovito donose isti redosljed prvih nekoliko poznatih zadarskih biskupa: to su Feliks (oko 381. – 391.)¹¹, Sabinijan (oko 596. – 599.), Donat (oko 805. – 807.), Vital (oko 879.) i Firmin (oko 918. – 929.)¹². Činjenica što su sve verzije tekstova s te točke gledišta posve identične, povlači neizbježan zaključak da kod zadarskih povjesnika i starinoznana 17., 18. i 19. stoljeća nije bila poznata nikakva tradicija o nadbiskupu Ursu. Iz tog je razloga, nadalje, neizostavno zaključiti i da je ona rano bila zaboravljena. Da je ikakvih naznaka o Ursu bilo preostalo, one bi, svakako, bile uključene u ta djela i kronotakse. Sve upućuje, dakle, da je po svemu sudeći posrijedi prolazna i kratkotrajna epizoda koja nije ostavila dubljeg traga u zadarskoj crkvenoj tradiciji. Ima, s druge strane, naznaka da je crkvena memorija o nadbiskupu Ursu iščeznula već mnogo ranije.

Da je, naime, u lokalnoj historiografiji postojala ikakva iole opipljiva tradicija o zadarskim nadbiskupima ranoga srednjovjekovlja,

¹¹ Sažet pregled izvora, literature i problematike o poznatim zadarskim crkvenim poglavarima od 381. do 597. godine donosi M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, str. 328. Z. STRIKA, *Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup?*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46, Zadar, 2004, str. 31-64 i Z. STRIKA, *Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae*, str. 123, pozivajući se na izvještaj sv. Atanazija Aleksandrijskoga (*Apologia contra Arianos*), smatra pouzdano utvrđenim da je poblize nepoznati zadarski biskup sudjelovao na crkvenom saboru u Sardici 342./343. godine: pošto Atanazije „samo sumarno izvješćuje kako su na saboru sudjelovali biskupi iz provincije Dalmacije (*provincia Dalmatia*), danas se posvema točno zna da je to mogao biti samo zadarski biskup jer salonitanski biskup nije sudjelovao u radu tog sabora, nego se priključio grupi biskupa iz istočnog dijela Carstva, koji su se odijelili od ove sinode. To je dakle jedan indirektni dokaz da je na saboru u Sardici morao biti prisutan jedan zadarski biskup, čije ime ostaje nepoznato“. Posrijedi je, međutim, hipoteza koja može biti više ili manje uvjerljiva, ali mora ostati spekulativna.

¹² Z. STRIKA, *Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae*, naročito str. 90 (*Catalogus A*), 104 (*Catalogus C*, pogrešno datira Sabinijana i Firmina), 110 (*Catalogus B*, pogrešno datira Vitala), 112-113 (*Catalogus D*, pogrešno datira Sabinijana), 124-126, 132-133, 136-138, 140-141.

ona bi, bez dvojbe, bila iskorištena i instrumentalizirana pri višekratnim pokušajima uzdizanja Zadarske biskupije u metropoliju u 12. stoljeću, kako je to, primjerice, bilo učinjeno s tobožnjom Morinjskom biskupijom u vrijeme kada je šibenska komuna, potkraj 13. stoljeća, težila promaknuću svoje Crkve u biskupiju. Naime, u tim povijesnim okolnostima, građani Šibenika nastojali su svoju želju za vlastitim biskupom osnažiti pseudohistorijskim narativima, kao što je bio onaj o postojanju „Morinjskoga grada“ (zapravo crkveni sklop sv. Lovre u Grušinama u Donjem Polju uz Morinjski zaljev), tobožnjeg prethodnika šibenske biskupske stolice prije nego što su ga razorili „Grci“, a čiji jurisdikcijski status sada, u 13. stoljeću, Sveta stolica treba samo iznova potvrditi¹³. Prava i pretenzije Zadrana za metropolijskim rangom u prilično dugom i žučljivom sporenju za crkveno osamostaljenje sa Splitskom metropolijom, koje je trajalo nekoliko desetljeća (barem od 1134. pa sve do 1154.), itekako bi profitirala svakim pisanim ili materijalnim tragom o ranim zadarskim nadbiskupima, makar kako kratkotrajno oni nosili naslov *archiepiscopus*. Stari biskupski katalozi ili pontifikalne kronike – pa i epigrafički spomenici poput ovog – u tom bi slučaju vrlo dobro poslužili svrsi te bili vrlo djelotvorni, jer bi jamčili kontinuitet naddijecezanskog ustroja, koji se može bez teškoća ponovno uspostaviti papinskom odlukom. O tim i takvim zadarskim argumentima, međutim, nema nikakvih potvrda u izvorima. Nameće se, prema tome, zaključak da je već u 12. stoljeću davnašnja „nadbiskupska epizoda“ u potpunosti izbljedita iz zadarske kolektivne memorije. (Kada je, pak, krajem 13. stoljeća došlo do reutilizacije Ursova natpisa za sjeverni prospekt katedrale – stoljeće i pol nakon crkvenoupravnih sukoba sa Splitom – položaj je Zadarske nadbiskupije bio već odavna stabilan, a njen hijerarhijski status učvršćen, zacijelo učinivši izlišnim pozivanje na ranosrednjovjekovne kršćanske starine.)

¹³ O čemu v. N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, *Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 24, Split, 1997, str. 108-109. – T. PAVIČIĆ, *Šibenik u vrijeme osnivanja biskupije*. Šibenik, 2010, str. 55.

Prijeđemo li na pitanje funkcionalnog određenja ovog ulomka, treba najprije istaknuti određene determinante koje će nam olakšati njegovo prepoznavanje. Oblik kamene grede, njene okvirne dimenzije i tip natpisa upućuju da se izvorno radilo, najvjerojatnije, o arhitravu oltarne ograde. U historiografiji predromaničke umjetnosti – točnije proučavanjem kontinuiteta između ranokršćanske i ranosrednjovjekovne likovne produkcije – odavno je zapaženo da arhitravi oltarnih ograda u pravilu bivaju opremljeni natpisom tek od vremena rane predromanike. Arhitravi, pak, crkvenih interijera 4., 5. i 6. stoljeća gotovo su uvijek anepigrafski¹⁴.

¹⁴ Usp. npr. P. CHEVALIER, M. - P. FLÈCHE-MOURGUES, *Forme et fonction: la tradition dans le décor architectural et le mobilier liturgique de l'église aux époques paléochrétienne, paléobyzantine et préromane en Istrie et sur la côte dalmate*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić*, (ur. N. Kudiš, M. Vicelja), Rijeka, 1993, str. 154. – T. MARASOVIĆ, *Oltarna ograda u hrvatskoj predromanici*, u: *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 27. - 29. travnja 2006.)*, (ur. I. Kraševac), Zagreb, 2007, str. 101-120. – T. MARASOVIĆ, *Trabeacije ranosrednjovjekovnih oltarnih ograda u Hrvatskoj*, *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 2009, str. 345-354. Iznimke su malobrojne u tolikoj mjeri da predstavljaju beznačajan postotak. Poznata su samo dva takva primjera, oba iz sjeverne Italije i ranog 6. stoljeća: prvi je mramorna *pergula* s posvetnim natpisom (*Supplementa italica*, n. ser. 28, *Venetia et Histria, Patavium, Italia, Sicilia, Sardinia epigraphicae*, Roma, 2016, str. 160) u oratoriju sv. Marije (tlocrta u obliku upisanog grčkog križa, danas poznat pod nazivom *Sacello di San Prosdocimo*) uz baziliku sv. Justine u Padovi, čijim je naručiteljem bio patricij i konzul Ruf Venancije Opilion (524. godina). *Corpus Architecturae Religiosae Europae (saec. IV-X)*, vol. II.1. *Italia. Province di Belluno, Treviso, Padova, Vicenza*, (ur. G. P. Brogiolo, M. Ibsen), Zagreb, 2009, str. 98-99 (skeda A. Colecchia). – N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, str. 189. Drugi primjer je oratorij istovjetnog tlocrta *Santa Maria Mater Domini* uz baziliku sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi, čiji je pokrovitelj, sudeći po natpisu na *perguli* identičnog tipa, bio *Gregorius sublimis vir referendarius* (AE 2011, 412), visoki dužnosnik na dvoru Teoderika Velikoga 520-ih godina. CARE II.1, str. 99 (skeda A. Colecchia), 254, 256-260 (skeda E. Napione). – S. LUSUARDI SIE-NA, Vicenza, u: *Il Veneto nel Medioevo. Dalla «Venetia» alla Marca Veronese*, vol. II, (ur. A. Castagnetti, G. M. Varanini), Verona, 1989, str. 196-197. O tom fenomenu usp. također P. CHEVALIER, *Le dispositif liturgique des églises de Dalmatie et d'Istrie aux VIe et VIIe s.*, u: *Acta XIII Congressus Internationalis*

To je jedna od važnih općih razlika između ranokršćanskih i predromaničkih liturgijskih instalacija, čemu treba dodati da su u prva dva stoljeća dominantne bile oltarne ograde tzv. niskog tipa, s plutejima i pilastrima bez gornje konstrukcije greda i zabata (*bema* ili tzv. *schola cantorum*) kakve će ući u širu upotrebu tek u 6. stoljeću. S druge strane, u predromanici će prevladavati upravo taj visoki tip oltarne ograde, s nadgrađem i trabeacijom (*cancellum*). Na temelju iznesenoga, jasno je da je zadarski epigrafski ulomak izvorno pripadao liturgijskom interijeru pobjliže nepoznate crkve¹⁵, tj. da je

Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, 25. 9. - 1. 10. 1994., vol. II, (ur. N. Cambi, E. Marin), Città del Vaticano - Split, 1998, str. 981-984. Sintezno o elementima ranosrednjovjekovnih oltarnih ograda: T. BURIĆ, *Predromaničke oltarne ograde: vijek uporabe i sekundarna namjena*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 24, Split, 1997, str. 57-76. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji I. Rasprava*. Split - Zagreb, 2008, str. 321-333, svi s bogatom starijom literaturom.

¹⁵ U principu ne isključujem mogućnost drukčije provenijencije natpisa, koji je, teoretski uzevši, mogao u 13. stoljeću biti donesen s područja pod crkvenom i/ili civilnom upravom srednjovjekovnog Zadra. To bi pak impliciralo da je u ranom srednjovjekovlju na prostoru sjeverne Dalmacije postojala i djelovala crkvena tvorba čiji su poglavari nosili nadbiskupsku titulu (a od kojih je barem jedan nosio ime Urso) da bi potom dospjela pod jurisdikciju Zadarske nadbiskupije. Alternativno bi se moglo pomišljati da je natpis dao načiniti Zadru nadređeni nadbiskup u mjestu stolovanja sebi podređenoga biskupa. Ni za jednu od ovako postuliranih hipoteza nema nikakvih potvrda u izvorima. U Dalmaciji nema sačuvane epigrafske evidencije o umjetničkim narudžbama i zahvatima velikodostojnikâ izvan primarnih mjesta njihova djelokruga. Jedina poznata iznimka bio bi natpis na luku oltarne ograde iz Trogira sa spomenom prokonzula. Ime prokonzula nije sačuvano, a poistovjećuje ga se sa zadarskim priorom Grgurom Dobronjom iz 1030-ih (N. Klaić) ili s jednim od njegovih prethodnika, Madijem iz 980-ih godina (T. Burić). Usp. T. BURIĆ, *Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 20, Split, 1990, str. 239-249. Ukoliko je jedna od ovih teza održiva, prokonzul trogirskog natpisa bio bi prvi (i zasad izoliran) primjer čina donacije gradskoga magistrata izvan područja njegove jurisdikcije (što je u ovom slučaju objašnjeno Zadranovim nadležštvom nad cjelokupnom bizantskom Dalmacijom u svojstvu stratega). Međutim, identifikacija prokonzula trogirskog natpisa, iako domišljato argumentirana, mora do otkrića novih relevantnih izvora (tekstualnih ili arheoloških) ostati spekulativna. Dok eventualni budući relevantni podatci to ne opovrgnu, nema razloga sumnjati da Ursov natpis potječe iz neke od zadarskih gradskih crkava.

činio arhitrav oltarne ograde što je u njoj dijelila svetište (prezbiterij) od prostora za vjernike (*quadratum populi*). Trabeacija predromaničkih oltarnih ograda, točnije arhitravi i arhivolti kao njihov sastavni dio, uobičajeno su mjesto za pozicioniranje posvetnih (dedikacijskih) natpisa, što je epigrafička praksa koja se na istoč-

nojadranskom prostoru ranog srednjovjekovlja može pratiti na zaista velikom broju primjera čineći prepoznatljivu konstantu todobnog crkvenog namještaja¹⁶. Stanje poznavanja konstruktivne i funkcionalne logike ranosrednjovjekovne kamene plastike ukazuje, dakle, da je posrijedi trabeacija, tj. arhitrav oltarne ograde. Prilikom građenja sjevernoga zida katedrale sv. Stošije, Ursova je oltarna ograda uklonjena iz crkve u kojoj se nalazila i iskorištena kao obična građa za novu fazu katedrale.

Na koncu, ukoliko je crkvena građevina kojoj je arhitrav s Ursovim natpisom pripadao bila u 13. stoljeću preuređena do te mjere da joj je morala biti uklonjena trabeacija oltarne ograde, tada ta trabeacija vjerojatno nije bila mlađa od 1154. godine (u protivnom bismo raspolagali vijestima o izvjesnom nadbiskupu Ursu iz kasnog 12. ili 13. stoljeća, odnosno gradske bi se crkvene vlasti prema natpisu odnosile s većim respektom i pijetetom), nego bitno starija, što zajedno s ostalom argumentacijom iznova upućuje na ranosrednjovjekovno razdoblje.

III. Epigrafička analiza

Sačuvana dužina ugrađenog ulomka iznosi 60 cm, dok mu visina varira (zbog priklesavanja kako bi se spolij prilagodilo novoj funkciji) od 7,5 do 9 cm; visina slova je od 4,5 do 5,5 cm. Sačuvani dio natpisa vrlo je jednostavan: sastoji se od tri riječi, ukupno osamnaest slova, uz interpunkcijske znakove između druge i treće riječi (sl. 3). Iznad posljednjih dvaju slova druge riječi, *S* i *C*, urezana je blago zakrivljena linija, kao znak pokrate *archiepisc(opus)*. To je i jedini dio natpisa koji je pokraćen. Interpunkcija između druge i treće riječi je označena kosom crtom i točkom. Cijeli je natpis uklesan u jednom retku na kamenoj gredi te uzdužno obrubljen tankim urezanim linijama. Nisu sačuvani nikakvi likovni elementi, bilo da su otklesani, bilo da nisu ni postojali. Na kamenoj se gredi nalazio natpis donatora-naručitelja, u ovom slučaju nadbiskupa. To je jednostavan gradbeni, donacijski natpis s identificiranim imenom donatora (*Ursus*) i njegovim naslovom u crkvenoj hijerarhiji (*archiepiscopus*) te glagolom u

Na istom je tragu, čini se, bio prilog P. Vežića tijekom diskusije za vrijeme predavanja na Sveučilištu u Zadru. Vežić je upozorio na splitskog nadbiskupa Urso spomenutog u jednom od kataloga salonitansko-splitskih nadbiskupa, čija bi se kronologija naizgled slagala s vremenskim odrednicama zadarskog natpisa. Urso je naveden kao sedamnaesti splitski nadbiskup u tzv. Rimskom katalogu *Pontifices Salonitani et Spalatenses a quodam Dalmata ex Archivis Romanis collecti* kojeg je prethodno objavio Farlati (F. BULIĆ - J. BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatke Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*. Zagreb, 1913, str. 182, Prilog F, br. 17). Njegovo je ime na istom mjestu u redosljedu potom uvršteno i u službeni shematizam Splitsko-makarske biskupije s početka 20. stoljeća. *Series chronologica Antistitum Ecclesiarum quibus hodierna Dioecesis Spalatensis et Makarskensis decoratur* (F. BULIĆ - J. BERVALDI, *Kronotaksa*, str. 177, Prilog A, br. 17). Urso je u tim popisima okvirno datiran u prvu trećinu 9. stoljeća, kao prethodnik nadbiskupa Petra III. (832.) i Justina (840.). Od trojice Ursovih prethodnika u *Rimskom katalogu* jedino je prvi, Vital II., kronološki precizno određen (774.), dok bi se drugu dvojicu nadbiskupa, Petra II. i Lava, po tome moglo datirati u razmeđe 8. i 9. stoljeća. *Rimski katalog* između „Ivana Ravenjanina“ (650. - 680.) i Vitala II. donosi imena čak dvanaestorice nadbiskupa, čije bi biskupovanje ispunjavalo nepunih stotinu godina. Neveliku heurističku vrijednost ovog kataloga ustanovili su, iscrpnom analizom, još F. BULIĆ - J. BERVALDI, *Kronotaksa*, str. 77-92, 137-138, 140, iz čijih je komentara jasno da je riječ o kompilacijskom sastavu, u kojem su čitavi nizovi biskupa duplicirani, štoviše umnogostručeni. Urso je, prema tim istraživanjima, zapravo jedan od petnaest tobožnjih salonitanskih biskupa čija su imena predstavljala „tekstualni višak“ iz drugih biskupskih kataloga poslije Farlatijevih kritičkih preispitivanja kronotakse salonitanske Crkve; stoga ih je ovaj crkveni povjesnik naprosto mehanički pripisao seriji splitskih nadbiskupa, radi ispunjavanja praznina u biskupskim popisima i uspostave kontinuiteta između salonitanske i splitske crkvene strukture (usp. F. BULIĆ - J. BERVALDI, *Kronotaksa*, str. 137: „popunjenje, bez ikakove historične podloge“) u periodizaciji kakvu je zamislio Farlati. Ovome treba dodati da *Rimski katalog* između 774. i 832. godine ne navodi nijednog nadbiskupa imenom Ivan (dočim je splitski nadbiskup toga imena pouzdano potvrđen na Nicejskom koncilu 787. godine), što također svjedoči o nevelikoj vjerodostojnosti tog popisa. O stvarnoj povijesnosti splitskog nadbiskupa Urso iz početka 9. stoljeća, prema tome, ne može biti ni govora.

¹⁶ Usp. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996, str. 277.

perfektu koji opisuje čin pokroviteljstva, investicije ili donacije (*fecit*). U tekstu iza antroponima slijedi funkcija, u ovom slučaju crkvena. To je, naravno, samo dio cjeline teksta, koji se vjerojatno nastavlja na epigrafičkom polju lijevo i desno od sačuvanog ulomka. Na to ukazuje činjenica što je u dijelu koji manjka stajao objekt radnje čiji je subjekt nadbiskup Urso, pa je očito da se radi o donacijskom ili posvetnom natpisu¹⁷. U nastavku arhitrava – nažalost, nesačuvanom – stajao je, dakle, tekst iz čijeg se sadržaja moglo doznati što je to nadbiskup učinio i potom komemorirao natpisom (sagrađio, obnovio, posvetio, ukrasio) odnosno na što se taj čin odnosio (crkvu, oltarnu ogradu i sl.). Koliko je izvorno arhitrav bio dugačak, nemoguće je utvrditi. Načelno je moguće da glagol *fecit* predstavlja sâm svršetak epigrafskog teksta, tj. zaključak posvete, dočim je vjerojatnije da je s lijeve strane nedostajući tekst natpisa bio obilatiji. Rečenična struktura je kratka, jasna i podređena formulaičnom jeziku uobičajenom u istočnojadranskoj (i široj) epigrafici ranoga srednjovjekovlja¹⁸. Subjekt je predočen imen-

sl. 3. Zadar, katedrala sv. Stošije, natpis nadbiskupa Urso, rano 9. stoljeće (foto: I. Josipović).

skom formulom sastavljenom od antroponima (*Ursus*) i apelativa u funkciji titule (*archiepiscopus*). Apozicija *archiepiscopus* jasno označava dedikantovu društvenu funkciju unutar strukture ranosrednjovjekovnog Zadra. Ursov posvetno-donatorski natpis tipičan je epigrafski spomenik toga doba, sa sadržajnog i formalnog motrišta. Konstrukcija i stilizacija njegova teksta, sadržaj lapidarnog izričaja i grafijsko-paleografska obilježja nesumnjivo ga smještaju u okvir ranosrednjovjekovne epigrafije. Riječ je, dakle, o ostatku oltarne ograde neke crkve, sasvim izvjesno crkve u gradu Zadru, kojoj je naručitelj bio nadbiskup po imenu Urso. Uz jedan natpis nepoznatog nadbiskupa s otoka Krka (koji je M. Skoblar datirala u 9. stoljeće)¹⁹, ovo je jedini poznati ranosrednjovjekovni natpis iz Dalmacije koji spominje nadbiskupa, a da nije vezan uz salonitansko-splitsku Crkvu.

Tu svakako, valja istaknuti da se ista, jednostavna formula javlja dvaput i na natpisnim plohama relikvijara sv. Anastazije: *Donatus peccatur episcopus fecit*. Ona je ondje dopunjena uobičajenim izrazima pobožnosti: *De donis D(e)i Donatus peccatur episcopus fecit*

¹⁷ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 271, procjenjuje da na posvetne ili dedikacijske natpise otpada cca. 75 % ukupnog fundusa u latinojezičnoj epigrafici ranosrednjovjekovne Hrvatske. O donacijama, dedikacijama i votivima u dalmatinskom epigrafskom materijalu te njihovim duhovnim pretpostavkama u društvenom miljeu predromaničkog doba usp.: Ž. RAPANIĆ, *Donare et dicare* (O doniranju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 14, Split, 1984, str. 159-181. – Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 1987, str. 139-148. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 291 i d.

¹⁸ Usp. I. PETRICIOLI, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, *Diadora II*, Zadar, 1960-1961, str. 251-270. – Ž. RAPANIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV-LXVII* (1963-1965), Split, 1971, str. 271-312. – R. MIHALJČIĆ - L. STEINDORFF, *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 2: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1982. – Ž. RAPANIĆ, *Donare et dicare*, str. 162-171. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, posebno str. 310-315. – R. KATIČIĆ, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1998. – V. DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci - latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: V. DELONGA - N. JAKŠIĆ - M. JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. Split, 2001, str. 54-87.

¹⁹ M. SKOBLAR, Prilog proučavanju ranosrednjovjekovne skulpture na otoku Krku, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 33, Split, 2006, str. 69, kat. 29 i 86, sl. 29. Ulomak je pronađen u krčkoj katedrali sv. Marije. Autorica ispravno zapaža da „pojam *archiepiscopus* ne može označavati krčkog biskupa, ali on se i ne mora odnositi na njega“.

odnosno *De donis D(e)i et s(an)c(t)e Anastasie Donatus peccatur episcopus fecit*. Donatovi natpisi istog tipa uklesani su, nadalje, na trima kamenim gredama koje se pripisuju liturgijskim instalacijama prvobitne kapele sv. Anastazije u dnu sjevernog broda katedrale²⁰, gdje se i danas kultno štuje svetičin relikvijar. Ostaci grafema lijevo i desno od sačuvanog teksta na arhitravima – *Donatus peccatur episcopus* – ukazuju da su ti natpisi izvorno bili duži i razvedeniji, pri čemu je barem jedan od njih u završnome dijelu glasio *Donatus peccatur episcopus fecit*. Opetovao je, dakle, istovjetnu sintagmu već iskorištenu na natpisima Stošijina relikvijara. Nesačuvani početak tih triju natpisa vjerojatno je sadržavao stereotipnu formulu poput *De donis Dei (et sanctae Anastasiae)*. Slično se rješenje može pretpostaviti za nesačuvani početni dio Ursova natpisa, prije imena nadbiskupa. Datacija svih gore navedenih epigrafskih spomenika nije sporna: oni pripadaju prvom desetljeću 9. stoljeća i izravno su vezani uz osobu biskupa Donata kao donatora. Utoliko predstavljaju i kronološki oslonac natpisu nadbiskupa Ursa.

S epigrafsko-paleografske točke gledišta *conspetus generalis* natpisa je nedvojbeno ranosrednjovjekovni. Treće slovo u riječi *archiepiscopus* je vrlo slabo zakrivljeno: obris luka je do te mjere neuočljiv da ga se može lako pomiješati sa slovom *I*, pa se čini kao da pogreškom klesara u tekstu stoji *arihiepisopus*²¹. Ipak je riječ o tzv. srpastom *C*, ali ni ono nije

naročito indikativno za dataciju (jer su ostala dva takva slova korektno uklesana). Najvažnija karakteristika izvedbe klesara koji je načinio Ursov natpis jest trbušasto slovo *R*, s toliko izbočenim i zaobljenim donjim krakom da nalikuje na slovo *B* (sl. 4). Uz to, karakteristično je slovo *S*, čiji je gornji obli potez redovito veći od donjeg. Grafijski je karakterističan i oblik slova *A*, s prelomljenom spojnicom. Na koncu, slovo *F* je klesar oblikovao poput spoja slova *F* i *T*, time što je gornji horizontalni krak slova *F* produžio u prostor lijevo od vertikalnog kraka (sl. 5). Iako se, doduše, radi o malenom uzorku na ovom nevelikom i fragmentarno očuvanom natpisu, ipak epigrafski tekst sadrži dovoljan broj karakterističnih grafema da bi se raspoznao duktus svojstven baš ovom natpisu, tj. osobinama njegova izvođača, majstora-klesara.

Unutar prvog slova (*V*) umetnuta je ravna vertikalna linija koja izgleda kao slovo *I*. Načelno, postoje četiri mogućnosti kako razriješiti ovaj grafem: kao jednostavnu klesarsku grešku (što bi značilo da se tekst naprosto ima čitati kao osobno ime *Ursus*); kao prva dva slova cjelovitog imena, pri čemu je slovo *I* uporabljeno kao *littera inserta* (što bi značilo da se tekst ima čitati kao osobno ime *Virusus*)²²; kao ligaturu s nekim prethodnim slovom tj. *litterae contiguae* – stapanje dvaju slova u jedan jedinstveni grafem, što ušteda epigrafičkog prostora često nalaze. U potonjem slučaju, moralo se raditi o slovu koje ima jednu kosu hastu čija je dijagonala položena ulijevo, dočim se svršetci dijagonale spajaju s ravnim vertikalnim krakovima, međusobno usporednima. Jedino takvo slovo je *N*.

Četvrta je opcija da posrijedi nije osobno ime, nego stanoviti latinski gramatički oblik (možda sa sufiksom *-ursus* ili *-nursus*)²³, pri čemu se može pomišljati na particip perfekta.

²⁰ P. VEŽIĆ, The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar, *Hortus Artium Medievalium* 1, Zagreb - Motovun, 1995, str. 155. – P. VEŽIĆ, Su san Donato, vescovo di Zara, *Hortus Artium Medievalium* 8, Zagreb - Motovun, 2002, str. 236. – P. VEŽIĆ, Luoghi di culto della cattedrale di Zara, *Hortus Artium Medievalium* 11, Zagreb - Motovun, 2005, str. 281-282. Autor povezuje ove arheološke nalaze s opisom iz jedne od inačica legende o prijenosu Anastazijinih relikvija iz 17. stoljeća (*Narratio historica circa Beatam Anastasiam Virginem et Martyrem*), koji izvještava da je biskup Donat prije translacije svetičinih moći u katedralu ondje za nj priredio svečanu grobnicu i oltar. Vežić (u: P. VEŽIĆ, M. LONČAR, *Hoc tigrmen. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji i Istri*. Zadar, 2009, str. 38) nagada da se radilo o dijelovima konstrukcije edikule – a ne slobodnostojeće konstrukcije – podignute nad konfesijom s relikvijama sv. Anastazije.

²¹ Što je zavaralo i P. Vežića. P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 8.

²² Za kakvo ne postoje nikakve potvrde. Iako alternativno čitanje (*Ivrsvs*) u pravilu nije dopušteno, upozoravam da se u jednoj notarskoj ovjeri iz 1325. godine kao svjedok spominje izvjesni zadarski građanin *Produlo filio Iurse*. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. I, (ur. J. Stipišić, M. Šamšalović), Zagreb, 1967, str. 93, dok. 64.

²³ Ovu misao je prvi iznio Milenko Lončar tijekom diskusije što je uslijedila nakon predavanja na Odjelu za povijest umjetnosti zadarskog Sveučilišta. Zahvalan sam mu na sugestiji, kao i kasnijem njezinu razvijanju u korespondenciji koju smo vodili.

sl. 4. Zadar, katedrala sv. Stošije, natpis nadbiskupa Ursa, detalj, rano 9. stoljeće (foto: I. Josipović).

sl. 5. Zadar, katedrala sv. Stošije, natpis nadbiskupa Ursa, detalj, rano 9. stoljeće (foto: I. Josipović).

Među glagolima u obzir dolazi *ordior*, *4*, *orsus sum* ili složenica *exordior* (gdje bi onda kosa crta mogla pripadati slovu *X*) u značenju „početi, počinjati, zasnovati, osnovati“, gdje bi trebalo podrazumijevati vulgarnolatinsku promjenu *o > u*, što nije neuobičajeno (npr. *peccator > peccatur*), a potvrđeno je u zadarskoj epigrafiji npr. na Donatovim natpisima. Particip perfekta *exursus* bi se i po smislu uklapao (*exursus archiepiscopus fecit* – „počevši nadbiskup je napravio“ ili „osnovavši nadbiskup je napravio“, oba puta u smislu „nakon što je otpočeo nadbiskupsku službu, napravio je [...]“). No ne bi se uklapao po mjestu na kojem se nalazi; na toj poziciji teksta se, svakako, očekuje vlastito ime.

Opredjeljujući se između navedenih četiriju opcija, treća se, svakako, čini najvjerojatnijom. Na našem natpisu radi se o imenu *Ursus*, a ispred njega se nalazila riječ koja završava na *N*. Dvojbenim donekle ostaje je li posrijedi ime *Ursus*, kojemu prethodi slovo *N* nekog drugog leksema, ili je epigrafski tekst ustvari ostatak dužega imena koje završava s *-nursus*. Načelno je zaista moguće da se radi o složenom višečlanom imenu sa završnim morfemom *-nurso* (*-nursus*), no relevantni prozopografski priručnici ne bilježe imena takvog sufiksa²⁴.

Najlogičnijim i najuvjerljivijim rješenjem ostaje da je riječ o imenu *Ursus*, a da se ispred njega nalazila riječ na ovom natpisu zaključena grafemom *N*. Neobično je pritom spajanje dviju riječi povezanim slovima (*litterae contiguae N i V*), što se u epigrafiji inače izbjegava. U pravilu se spajaju slova unutar riječi, ne riječi sâme. Zanimljivo je da na ostalom dijelu natpisa uopće nema ligatura. Istina, nije bilo ni mnogo prilika, jedino između *A* i *R*. Kako je navedeno, manje je uvjerljivo da je posrijedi spoj *V* i *I* jer u dosad poznatom ranosrednjovjekovnom imenskom fondu nema takva imena (*Virsus*, *Ivrsus*). Može se pomisliti da je možda prva kosa hasta ostatak slova *A*, ali opet bi ostalo nejasno zašto je ono tako blizu slovu *V* i zašto to *V* ima okomitu lijevu hastu. Identifikacija prvoga grafema kao ligature *N + V* može se, dakle, usvojiti bez teškoća. Tumačenje te ligature, s druge strane, otvara neke druge dileme, kao što će naprijed biti izneseno.

²⁴ Npr. S. COSENTINO, *Prosopografia dell'Italia bizantina (493-804)*. Vol. I-II, Bologna, 1996-2000. –

Prosopographie de l'Italie chrétienne (313-604), vol. 1-2, (ur. C. Pietri, L. Pietri), Rome, 1999-2000. – R.-J. LILIE - C. LUDWIG - T. PRATSCH - I. ROCHOW, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*. Bd. 1-6, Berlin - New York, 1999-2002. – R.-J. LILIE - C. LUDWIG - T. PRATSCH - I. ROCHOW, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867-1025)*. Bd. 1-8, Berlin - Boston, 2013. – *Prosopography of the Byzantine Empire I (641-867)*. (Ur. J. Martindale), (<http://www.pbe.kcl.ac.uk>; pristup ostvaren 1. svibnja 2018.).

Antroponimijska analiza također ne pruža oslonca za čvršće zaključke. *Ursus* je romansko ime, u okviru jadranskog bazena načelno jednako vjerojatno i na područjima pod bizantskom vlašću, kao i na drugima, posvuda prilično rašireno još od ranokršćanskog razdoblja. Nešto je popularnije i češće naročito u Ravenni i Veneciji (gdje su njime kroz vjekove tradicionalno imenovane čitave generacije pojedinih patricijskih rodova)²⁵, ali to nema nikakvih reperkusija na naš natpis, jer bi moglo naprosto biti odraz činjenice da je u Ravenni i Veneciji sačuvano više pisanih izvora o prozopografiji, pa utoliko ondje raspoložemo bogatijim informacijama o imenskom fondu, nego što to možemo drugdje. Osim venecijanske regije, najučestalije je u Ravenni, istočnoj Romagni i Pentapolu, tj. na ozemlju nekadašnjeg Ravenskoga egzarhata i njegovih društveno-političkih sljednika²⁶. To romansko ime teriomorfno karakteru (lat. *ursus* – „medvjed“) je prema najnovijim istraživanjima W. Haubrichsa u Ravenni s okolicom bilo šesto najčešće ime u 9. i 10. stoljeću (4.2 % nositelja u 9., odnosno 4.5 % nositelja u 10. stoljeću, od ukupno 22 najfrekventnija osobna imena), dočim je u sâmoj Ravenni bilo četvrto

po učestalosti. Ime Urso je bilo prilično zastupljeno i u lombardskom Milanu, gdje je sedmo u redosljedu najpopularnijih imena²⁷.

Ime Urso nije bilo frekventno samo u ostacima Egzarhata, već i na sučelnoj strani Jadrana, jer ga nose, primjerice, istarski potpisnici ugovorâ iz 932. i 977. godine²⁸, kao i čedadski patrijarh Urso (802./805. – 810./811.)²⁹. Osim

²⁵ Dostatno je podsjetiti se da je treći poglavar Venecije nosio ime *Ursus* (726. - 737.), kao i duždevi Urso I. Particijak (864. - 881.) i Urso II. Particijak (912. - 932.), dočim prve morfološke potvrde prezimena Orseolo – *Petrus Ursoylus* (976. - 978.), *Petrus II Ursiulus* (991. - 1009.) – jasno upućuju da i ta patricijska obitelj ima porijeklo u nositelju imena *Ursus*. Usp. L. A. BERTO, Note e proposte per uno studio prosopografico della Venezia altomedievale, *Studi Veneziani* 59, Venezia, 2010, str. 77-78. – V. WEST-HARLING, Personal names and saints' cults in Venice, the Adriatic and the *entrotterra* in the ninth and tenth centuries, u: *The Age of Affirmation: Venice, the Adriatic and the Hinterland between the 9th and 10th Centuries*, (ur. S. Gasparri, S. Gelichi), Turnhout, 2017, str. 264. Autorica ime Urso unutar obitelji Particijaka dovodi u vezu s utjecajem Ravenne, odnosno hagioforme onomastike podrijetlom iz toga grada (biskup Urso jedan je od ravenskih svetaca-zaštitnika). Druga je mogućnost da je posrijedi gradski svetac Aoste. Usp. također ime olivolskog biskupa Urso u njegovoj oporuci iz 853. godine. R. CESSI, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille. Vol. I. Secoli V-IX*. Padova, 1940, 60.

²⁶ W. HAUBRICHS, The early medieval naming-world of Ravenna, eastern Romagna and the Pentapolis, u: *Ravenna: its role in earlier medieval change and exchange*, (ur. J. Herrin, J. Nelson), London, 2016, str. 264-268.

²⁷ W. HAUBRICHS, Early medieval naming-world, str. 271, 274. – V. WEST-HARLING, Personal names, str. 275, pak, registrira 24 nositelja toga imena u venecijanskim izvorima, po čemu je ono na šestom mjestu u fundusu korištenih osobnih imena (poslije imenâ Ivan, Dominik, Petar, Lovro i Vitalijan). Neovisno o tome, stoji konstatacija da je većina Venecijanaca u ranom srednjem vijeku nosila ime *Iohannes*, *Petrus* ili *Dominicus*. Usp. L. A. BERTO, Note e proposte, str. 75, 87.

²⁸ R. CESSI, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille. Vol. II. Secoli IX-X*. Padova, 1942, 35 i 56. Usp. V. WEST-HARLING, Personal names, str. 267. Za starije, ranokršćansko razdoblje usp. natpis svećenika Urso iz Roča u Istri (CIL V, 474), precizno datiran 549. godinom: *[U]rsus p(res)b(yte)r hanc cel[l]ola(m) s(an)c(t)ae ecclesiae // t[em]pore dom(i)ni / n(o)stri Iustinian[i] // Frugifero ep(iscop)o ind(ictio)ne / [post c]o(n)s(ulat)um Basili of[r]navit*.

²⁹ U Museo Archeologico Nazionale u Cividaleu čuva se predromanički pilastar oltarne ograde s natpisom +*Orsus*, dok je u kriпти katedrale u Cividaleu uzidan nadgrobni natpis akvilejskog patrijarha Urso (810. godina): +*Hic requi(escit) Ursus pat(riarcha)*; dočetak glagola *requiescit* uklesan je pokraćivanjem pomoću *litterae insertae V + I*, što daje efekt sličan zadarskom natpisu. P. RUGO, Epigrafia altomedioevale in Friuli, *Antichità Altoadriatiche* 32, Udine, 1988, str. 400. – S. LUSUARDI SIENA - P. PIVA, Scultura decorativa e arredo liturgico a Cividale e in Friuli tra VIII e IX secolo, u: *Paolo Diacono e il Friuli altomedievale (secc. VI-X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'Alto medioevo, Cividale del Friuli - Botenico di Moimacco, 24 - 29 settembre 1999*, Spoleto, 2001, str. 519-521, 549, kat. 11 i Tav. VII, br. 1 i 2. Autorice na temelju stilskih razloga odriču identifikaciju Urso spomenutog na pilastru s istoimenim patrijarhom, već ga poistovjećuju s langobardskim vojskovođom Ursom (o. 743. - 772.), sinom Munichisa i bratom furlanskog vojvode Petra (o. 749. - 756.). Nasuprot tome, u katalogu *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, (ur. S. Tavano, G. Bergamini), Milano, 2000, str. 151, kat. X.19 (skeda P. Lopreato) povezan je s Ursom I. i shodno tome datiran u početak 9. stoljeća.

Upućujem i na hagiografiju Urso Ispovjednika (*Acta S. Ursii Confessoris*), prema kojoj je ovaj franački uglednik (*ex nobili Francorum genere*) mladost proveo na dvoru Karla Velikoga (*ad palatium Caroli Imperatoris*) da bi se stjecajem okolnosti zatekao u Dalmaciji preobrativši tamošnjeg vladara na kršćansku vjeru i dobivši njegovu kćer za ženu, s vremenom naslijedivši

toga, ime *Ursus* koristilo se i među slavenskom populacijom. Poznat je npr. slučaj jednog zakupnika posjeda ravenkog nadbiskupa s kraja 9. ili početka 10. stoljeća po imenu *Ursus Sclavinus* (Urso Slaven)³⁰. Ime Urso nosio je i biskup Raba koji je, 787. godine, s biskupima Osora, Splita i Kotora, sudjelovao u radu Drugog nicejskog koncila³¹. Sva četvorica poča-

šćena su u koncilskim aktima iznimno visokim mjestom, u hijerarhijskom rangu ravnu onome „autokefalnih“ nadbiskupa Carigradske patrijaršije. Otud proizlaze i pretpostavke pojedinih istraživača koji su svu četvoricu dalmatinskih biskupa smatrali nadbiskupima³², prividno uklanjajući na taj način i posljednje prepreke identifikaciji rapskog Ursa s nadbiskupom Ursom. Rapski se crkveni poglavar Urso doista na prvi pogled nameće kao prirodan kandidat za identifikaciju s nadbiskupom sa zadarskog natpisa. Ta je pretpostavka, međutim, prestala biti uvjerljivom kada je u novijoj historiografiji pokazano da su zaključci o naddijecezanskom statusu dalmatinskih biskupa neodrživi³³.

tastovo prijestolje. Pošto je poslije nehotice ubio članove svoje obitelji, tražeći pokajanje, utekao se papi Hadrijanu (*paenitens Romam perrexit, cui pro peccato ab Hadriano Pontifice adhibetur paenitentia*) da bi na koncu preminuo 800. godine vršeći zadanu pokoru. *Acta S. Ursii*, (prir. J. Coleti, F. Bulić), u: *Accessiones et correctiones all'Illyricum sacrum del p. D. Farlati*, Split, 1910, str. 45, 46. Hagiografski tekst – mada opterećen mnogim fantastičnim elementima i neprovjerljivim podacima – kronologijom zbivanja ukazuje da je već za trajanja pontifikata Hadrijana I. (772. - 795.) pod pokroviteljstvom franačkoga i papinskoga dvora došlo do crkvenih, misionarskih poslanstava prema istočnom Jadranu, koje u tako ranom vremenu još nije moguće povezati s kristijanizacijom budućih hrvatskih političkih elita. Štoviše, makar kronologiji spisa ne bi trebalo davati previše povjerenja, čini se da je Urso u Dalmaciji boravio između 779. i 788. godine, dakle upravo u vrijeme kada i na temelju drugih izvora smijemo pretpostaviti određeno približavanje franačkih interesa dalmatinskim krajevima. Usp. I. BASIĆ, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013, str. 241-243. – I. BASIĆ, *Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku*, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550. - oko 1150.)*, (ur. Z. Nikolić Jakus), [Povijest Hrvata, II], Zagreb, 2015, str. 433-435, 438-440. – I. BASIĆ, *New evidence for the re-establishment of the Adriatic dioceses in the late eighth century*, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, (ur. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš), Oxford, 2017, str. 277-278.

³⁰ A. GUILLOU, *Migration et présence slaves en Italie du VIe au XIe siècle*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 14-15, Beograd, 1973, str. 12. – F. GESTRIN, *Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku*, *Zgodovinski časopis* 51/2, Ljubljana, 1997, str. 158. Izdvojiti treba i ciborij iz crkve S. Giorgio u Valpolicelli kraj Verone, na čijem je prednjem lijevom stupu vulgarnim latinitetom uklesan donacijski natpis s imenom majstora Ursa (*Ursus magester*), voditelja radionice koja je načinila ciborij. Na desnom stupu nalaze se imena kralja Liutpranda i biskupa Dominika (po kojima se natpis datira u 712. godinu). A. CASTAGNETTI, *La Valpolicella dall'alto medioevo all'età comunale*. Verona, 1984, str. 59 (skeda F. d'Arcais).

³¹ Οὔρσος ἐπίσκοπος τῆς ἀγίας Ἀβαριτιανῶν ἐκκλησίας ὁμοίως – *Ursus episcopus Avaritianensium ecclesiae similiter* (J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova*

et amplissima collectio, tom. XIII, Firenze, 1767, coll. 141-142, četvrta sjednica, 1. listopada 787.); Οὔρσου ἐπισκόπου τῆς ἀγίας Ἰβαριτιανῶν ἐκκλησίας – *Ursu episcopo Hibaritensium ecclesiae* (coll. 367-368, sedma sjednica, 13. listopada 787.); Οὔρσος ἀνάξιος ἐπίσκοπος τῆς ἀγίας Ἀβαριτιανῶν ἐκκλησίας ὁμοίως – *Ursus indignus episcopus sanctae Avaritianensium ecclesiae similiter* (coll. 387-388, odredba prave vjere na kraju koncila). Usp. R. KATIČIĆ, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787.*, u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993, str. 31-32.

³² R. KATIČIĆ, *Imena dalmatinskih biskupija*, str. 28, 34.

³³ R. KATIČIĆ, „Ecclesia Salonitana“ u svojem novom sjedištu do X. stoljeća, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, Split, 14. - 15. svibnja 2004., (ur. J. Dukić, S. Kovačić, E. Višić-Ljubić), Split, 2008, str. 444 i bilj. 29, točno zapaža da ni splitski niti ostala trojica biskupa „nema metropolitanske vlasti, niti je u Dalmaciji ustrojena crkvena pokrajina“, kao i „mnogo je nesporazuma nastajalo oko najstarije povijesti splitske Crkve jer se nije razlikovao rang nadbiskupa od funkcije metropolita“, ali su njegovi zaključci da su sva četvorica biskupa imala rang nadbiskupa te bili sufragani carigradskog patrijarha, u svjetlu novih historiografskih spoznaja (usp. npr. I. BASIĆ, *Poleogeneza Splita*, str. 308-324. – P. KOMATINA, *Dalmatian bishops at the Council of Nicaea in 787 and the status of the Dalmatian church in the eighth and ninth centuries*, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, (ur. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš), Oxford, 2017, str. 253-260. – I. BASIĆ, *New evidence for the re-establishment of the Adriatic dioceses*, str. 261-287), neusvojivi. Utoliko je i Katičićeva, na istom mjestu iznesena, kritika Margetića (L. MARGETIĆ, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior* - neka pitanja, *Historijski zbornik* XLVII, Zagreb, str. 21-23) nepotrebna.

IV. Komparativna epigrafika

Premda je odavno ustanovljeno kako paleografska komponenta u interpretaciji ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa može biti metodološki ispravna jedino ukoliko postoje sustavno definirani korpusi spomenika³⁴, danas – tri-desetak godina kasnije – stojimo u neusporedivo povoljnijoj poziciji³⁵. U međuvremenu je, naime, domaća medievistika producirala više korpusa epigrafske građe istočne obale Jadrana (uključujući i ranokršćansku epigrafiku)³⁶, što je s jedne strane olakšalo snalaženje u materijalu i praćenje kontinuiteta pisane kulture na prijelazu iz kasne antike u rano srednjovjekovlje, dok je s druge strane omogućilo formiranje tipologije, tj. tipskih razreda i paleografskih kriterija kao oslonaca za solidniju raspravu o epigrafskim karakteristikama pojedinih spomeničkih jedinica, lokaliteta, gradova ili regija. Samim time, većim dijelom su otklonjene prijašnje poteškoće u kronološkom pozicioniranju natpisâ. Kriteriji datacije epigrafskih spomenika nisu, dakle, više ni izdaleka toliko krhki koliko su bili, sudeći po literaturi, prije tek nekoliko desetljeća.

³⁴ M. JURKOVIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca (Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10, Zagreb, 1986, str. 83-89.

³⁵ Od obalne Dalmacije korpus natpisa izrađen je za Zadar (I. PETRICIOLI, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra), Split (Ž. RAPANIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita), djelomice Trogir (M. IVANIŠEVIĆ, Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 11, Split, 1981, str. 169-177), Pelješac (M. JURKOVIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca) te otok Pag i zadarsko-šibensko otočje (A. KURILIĆ, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36, Zadar, 1994, str. 191-246). Za ranosrednjovjekovnu hrvatsku državu izrađen je kompletan korpus epigrafičkih spomenika (V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*). Za opći pregled v. M. MATIJEVIĆ SOKOL, Latinski natpisi, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1: Srednji vijek (VII. - XII. stoljeće)*. Rano doba hrvatske kulture, (ur. I. Supićić), Zagreb, 1997, str. 239-256. U svim tim djelima nalazi se popisana i starija literatura.

³⁶ Od izrazite je važnosti u tom smislu nedavno objavljivanje kompletnog korpusa ranokršćanskih natpisa salonitanske regije: *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*. Vol. 1-2, (ur. N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot), Rome, 2010.

Epigrafsko-paleografske karakteristike pojedinih grafema, točnije tipologija slova, utemeljena na dosad objavljenim korpusima spomenika, olakšat će – nakon njihove analize – datiranje samog spomenika. Pri tome u kategorizaciji epigrafskih spomenika treba prvenstveno poći od publicirane epigrafike zadarskoga gradskog područja, kako bi se uspostavila jasna kronološka korelacija s drugim natpisima. Za ranosrednjovjekovni Zadar ta zadaća je ponešto pojednostavljena budući da je sustavan korpus natpisa toga grada izrađen još početkom 1960-ih, dok noviji epigrafski nalazi iz proteklih pedesetak godina – iako neki od njih vrlo važni – nisu bitnije promijenili postojeću sliku³⁷, ni u kvalitativnom, ni u kvantitativnom smislu.

Kako smo već istaknuli, na Ursovu natpisu distinktivno obilježje imaju grafemi *R* (u riječima *Ursus* i *archiepiscopus*) i *F* (u riječi *fecit*), klesani u naročitoj grafijskoj maniri. Među zadarskim natpisima, samo još dva posjeduju slovo *F* oblikovano na analogan način. Prvi je natpis na prednjoj strani poklopca relikvijara sv. Anastazije (i ovdje u riječi *fecit*, točnije u sklopu sintagme *Donatus peccatur episcopus fecit*)³⁸. Taj mramorni sarkofag s plitkim dvo-slivnim poklopcem i latinskim natpisom koji teče po njegovim ploham, prvorazredno je svjedočanstvo da je osnovni sloj legende o *Prijenosu svete Anastazije*, koji kauzalno povezuje biskupa Donata sa zaslugama za dospijeće svetičinih relikvija u Zadar, točan³⁹. Votivni

³⁷ Među novijim nalazima svakako je najvažniji natpis na sarkofagu svećenika i reklauza Jurja iz crkve sv. Petra od Vitla, kojeg J. VUČIĆ, GEORGIUS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106, Split, 2013, str. 231-247, datira u drugu polovinu 8. ili početak 9. stoljeća, a M. MATIJEVIĆ SOKOL, Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene, *Tusculum* 10/2, Solin, 2017, str. 84, u 6. stoljeće. Neobično su značajni i arhitravi s višestruko opetovanim natpisom biskupa Donata iz zadarske katedrale, usp.: *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 150-151, kat. III.41 (skeda P. Vežić). – P. VEŽIĆ - M. LONČAR, *Hoc tigramen*, str. 38.

³⁸ I. PETRICIOLI, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, str. 253-254 (s autorovim komentarom forme slova *F* „primjer na poklopcu je zaista osebujan“).

³⁹ Tekst legende objavljen je u F. RAČKI (ur.), *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, VII], Zagreb, 1877, str. 306-310. O

natpis karolinških tipskih značajki, uz sveticu, spominje biskupa Donata kao naručitelja (*Donatus peccatur episcopus fecit*). Popratni natpisi su grafijski i djelomice sadržajno nastali ugledanjem na ranokršćanski predložak. Iskazuju utjecaj vulgarnog latiniteta. Sve to ukazuje da je posvetni natpis zamišljen i isklesan u Zadru, što ne mora značiti i da je sâm sarkofag načinjen u tom gradu⁴⁰. Neovisno o tome, njegova datacija u prvo desetljeće 9. stoljeća nije nikada bila sporna. U tekstu istog natpisa, na stražnjoj plohi sarkofaga slovo *B* je oblikovano od slova *R* (u riječi *beate*)⁴¹. Iako nekih drugih znatnijih paleografskih sličnosti između Donatova i Ursova natpisa nema, epigrafski tekst na dužoj strani poklopca (*F* nalik *T*) te na poledini svetičina relikvijara (*B* nalik *R*) distinktivno su obilježje što, među svim poznatim natpisima Zadra, morfološki i grafički približava ta dva natpisa, pa utoliko dopušta i njihovu blisku kronološku povezanost, zasad upućujući na početak 9. stoljeća. Tu i takvu dataciju dodatno učvršćuje drugi poznati zadarski natpis u ko-

jem je slovo *F* formirano na način da je gornja vodoravna linija produžena ulijevo izvan vertikalne osi. To je arhitrav s posvetnim natpisom iz crkve sv. Petra od Vitla (*de Argata*), podignute uz antička gradska vrata istočnih bedema Zadra, na današnjem Trgu Petra Zoranića. Votivni natpis glasi: *(b)eati Adrianus et s(an)c(t) e Natalie martires tue vovit et fecit Donat[us]* – „Blaženom Hadrijanu i svetoj Nataliji, tvojoj mučenici, Donat je zavjetovao i načinio“⁴². U pretposljednjoj riječi, glagolu *fecit* (kao i na škrinji sv. Stošije), slovo *F* formirano je na način koji smo gore opisali. Ni ovdje se neće uočiti nikakvih bližih epigrafsko-paleografskih analogija spram Ursova natpisa, no svejedno ova pojava zaslužuje pomniju pozornost. Valja napomenuti da je upravo Donat dao, čini se, podići crkvu u čast svetih Hadrijana i Natalije blizu istočnih gradskih vrata Zadra – moguće je da upravo taj zahvat komemorira maločas spomenuti posvetni natpis. Vjerojatno je u vezi s tim natpisom stajao i sljedeći, s iste lokacije: + *De donis D(e)i e(t)... / peccator D(e)i... – „+ Od darova Božjih i ... / Božji grešnik“*⁴³.

problemima datiranja *translatio* i okolnostima prijenosa svetičnih relikvija u kontekstu „jadranske krize“ (804. - 812.) v. odmjeren i oprezan pregled u: T. VEDRIŠ, Nastanak kulta sv. Anastazije i njegov odraz u Zadru (9. - 14. st.), *Historijski zbornik LV*, Zagreb, 2002, str. 6-7. – T. VEDRIŠ, *Historia translationis S. Anastasiae: kako (ne) čitati hagiografski tekst?*, u: *Hagiologija: kultovi u kontekstu*, (ur. A. Marinković, T. Vedriš), Zagreb, 2008, str. 39-58. Sve je Donatove natpise moguće vezati uz trenutak dolaska relikvija sv. Stošije u Zadar, što znači da su nastali nedugo nakon 807. godine (držeci se datacije prema Manojloviću). Unatoč nekim razlikama u dataciji tog događaja (varira od 804. do 811. ovisno o autoru), mišljenje o Donatu kao prenositelju Anastazijinih posmrtnih ostataka gotovo je konsenzualno prihvaćeno u historiografiji. Usp. N. KLAJČIĆ, I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 67-76. – I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Zagreb, 1992, str. 153-154. – N. BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb, 1994, str. 89.

⁴⁰ T. VEDRIŠ, Nastanak kulta sv. Anastazije, str. 9, primjećuje da je „iz navedenog jasno da sarkofag nije prilikom *Prijenosa* donesen iz Carigrada, već da je izrađen u Zadru“. O sarkofagu v. R. MIHALJIĆ - L. STEINDORFF, *Namentragende Steininschriften*, str. 20-21, br. 26. – *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 151, kat. III.42 (skeda N. Jakšić). – V. DELONGA, *Pismenost karolinškog doba*, str. 61-62.

⁴¹ I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 254.

⁴² I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 258-259. Petricioli negira paleografsku sličnost s relikvijarom sv. Stošije, ali ne odbacuje vezu s Donatom. V. DELONGA, *Pismenost karolinškog doba*, str. 63, štoviše nagađa da bi se moglo raditi o obiteljskoj zavjetnoj crkvi biskupa Donata; VEŽIĆ, *Su san Donato*, str. 237, natpis iz Sv. Petra *de Argata* također dovodi u vezu s Donatom, s čime su suglasni N. JAKŠIĆ, *Kult sv. Petra u kasnoantičkom i srednjovjekovnom Zadru*, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, (ur. J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Trilj, 2010, str. 316, i J. VUČIĆ - GEORGIVS PECCATVR, str. 233, 234. Usp. suprotno gledište: MATIJEVIĆ-SOKOL, *Od epitafa svećenika Ivana*, 2017, str. 83. Vučić gradnju crkve sv. Petra od Vitla datira u drugu polovinu 8. ili početak 9. stoljeća donoseći i pregled ranijih mišljenja. Za sažeti prikaz novijih arheoloških istraživanja crkve sv. Petra od Vitla v. J. VUČIĆ - H. MANENICA, *Kod gradskih vrata kroz stoljeća* (katalog izložbe). Zadar, 2015, str. 23-25. U prilog identifikaciji Donata spomenutog na arhitravu s gradskim biskupom, autori navode da „dio namještaja i arhitektonske dekoracije crkve ukazuje na blisku povezanost s arhitektonskom dekoracijom jedne od faza uređenja zadarske katedrale“, dok paleografija natpisa reklauza Jurja „pokazuje iznimnu sličnost sa slovima na kamenoj škrinji sv. Stošije u katedrali“ (str. 25). Za nove argumente u prilog povezanosti ove crkve s građevinskom aktivnošću biskupa Donata v. J. VUČIĆ, *Kasnoantički i srednjovjekovni kameni spomenici s Trga Petra Zoranića u Zadru, Diadora*, Zadar (u tisku).

⁴³ I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz*

sl. 6. Zadar, Arheološki muzej, arhitrav oltarne ograde, nepoznata provenijencija, 9. stoljeće (foto: I. Josipović).

Iz Zadra – ali pobliže nepoznate provenijencije – potječe i treći natpis važan u našem kontekstu: fragment arhitrava oltarne ograde ukrašen redom neprofiliranih kuka u gornjoj zoni i epigrafskim poljem između dviju urezanih linija u donjoj zoni: *cr]edentibus co[...]* (sl. 6)⁴⁴. Već je Petricioli pri prvoj objavi primijetio upadljivu sličnost oblika slova i duktusa dlijeta s tekstem na sarkofagu sv. Anastazije (dulje vertikalne haste slova *D* i *E*, slovo *O* u obliku omče, slovo *N* s kosom hastom u trećini visine), pri čemu se najvažnije njegovo zapažanje odnosi na slovo *B*, oblikovano na potpuno istovjetan način kao na stražnjoj stranici Stošijina relikvijara: povezivanjem donjih krakova slova *R* vodoravnom linijom na bazi.

Dakle, tri su zadarska epigrafička spomenika u ovom kontekstu od neobične važnosti: Donatovi posvetni natpisi s relikvijara sv. Stošije, votivni natpis Donata iz Sv. Petra od Vitla te natpis fragmentarnog teksta *credentibus*. Osobine koje ih dovode u međusobnu vezu definirajući zajedničku grupu, odnose se na dosljednu upotrebu produžene vertikalne haste (prvi i treći natpis) te na specifičan oblik slova *O* u obliku omče (sva tri natpisa). Osim toga, dva od tri natpisa sadržajno se mogu čvrsto ve-

zati uz povijesne ličnosti spomenute u njihovom tekstu, te tako bez teškoća pozicionirati na sam početak 9. stoljeća. Ti su elementi njihove kronološke stratifikacije odavno utvrđeni⁴⁵. Ovome se može dodati da dva od tri spomenuta natpisa ujedno imaju sasvim naročit oblik slova *B*, kakav nije potvrđen drugdje (prvi i treći natpis)⁴⁶, dočim dijele i specifičnu formu slova *F* (prvi i drugi natpis). Takvih specifičnosti u preostalom zadarskom ranosrednjovjekovnom epigrafičkom materijalu (ukupno tridesetak poznatih objavljenih, obrađenih i sistematiziranih natpisa) nema⁴⁷. One se mogu objasniti korištenjem istovjetnih grafičkih predložaka cirkuliranih u zadarskim radioničkim krugovima, u približno isto vrijeme. Utoliko je dopušteno primijetiti da svim trima natpisima dosad najizravniju analogiju predstavlja upravo novootkriveni natpis nadbiskupa Ursa. Iako te natpise nisu izradili isti klesari (a vjerojatno ni iste epigrafske radionice), gore navedene paleografsko-epigrafske značajke ovlašćuju nas da ih dovedemo u istu ravan, te njihovu vremensku poveznicu smatramo čvrstom. Mišljenja smo, dakle, da ima dovoljno indicija za dataciju natpisa nadbiskupa Ursa u rano 9. stoljeće.

No postoji još nekoliko poveznica između Ursova natpisa i trabeacije s natpisom *credentibus*. U prvom redu to su podudarne dimenzije slova (većina ih ne prelazi visinu od 6 cm). Pri tome valja naglasiti da su oba natpisa na jednak način obrubljena uzdužnom linijom (što, dakaiko, nije i ne može biti odlučan argument, ali u ukupnom zbroju specifičnih karakteristika ima svoju važnost). Nadalje, cjelokupna visina arhitrava s tekstem *credentibus* iznosi 18 cm, što je točno dvostruko od sačuvane visine Ursova

Zadra, str. 258-260. – R. MIHALJČIĆ - L. STEINDORFF, *Namentragende Steininschriften*, str. 29-30, br. 41-41. – *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 168, kat. III.57 i III.58 (skede V. Delonga). Usp. također N. JAKŠIĆ, *Reljezi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 26 (1999), Split, 2004, str. 285.

⁴⁴ I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 262. Na arhitravu su vidljivi i tragovi izvornog koloriranja.

⁴⁵ I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 265.

⁴⁶ Donekle sličan duktus ima slovo *R* na natpisu s arhitrava oltarne ograde iz crkve sv. Cecilije - Stupovi u Biskupiji kod Knina, kao i na ulomku zabata s istog lokaliteta. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 74, kat. 38 i str. 78, kat. 46. Oba natpisa datirana su u drugu polovinu 9. stoljeća, točnije oko 880. - 890. godine.

⁴⁷ Jedinu takav primjer s teritorija Hrvatske Kneževine potječe iz predromaničke crkve na brdu Spas u Kninu. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 102, kat. 67 (*F* oblikovano poput *T*). Autorica natpis *[...jedific[avi(t)]...* na arhitravu oltarne ograde datira u 9. stoljeće.

natpisa. Na gornju, dekorativnu zonu s nizom neprofiliranih kuka otpada polovica visine grede. Prisjetimo li se na ovom mjestu da je gornja ploha Ursova natpisa otučena i priklesana kako bi bila prilagođena potkrovnom vijencu romaničke katedrale, može se plauzibilno pretpostaviti da je i nad epigrafičkim poljem ovog arhitrava tekla odgovarajuća ukrasna zona s nizom kuka. Time je, uz to, objašnjena trenutna manjkava visina arhitrava s Ursovim natpisom, koja je s dosadašnjih 9 cm bila ponešto premalih dimenzija za ranosrednjovjekovni standard. Restituirana visina od oko 18 cm, pak, posve je prihvatljiva za dvozonске arhitrave. Da bi poveznica dvaju spomenika bila još utemeljenija, valja na koncu zapaziti kako su oba natpisa od istog materijala, mramora.

Provenijencijski je za Ursov natpis indikativno i to što su u vanjsku galeriju romaničke faze zadarske katedrale bili uzidani i arhitravi s natpisom biskupa Donata, pronađeni ondje tijekom zaštitnih istraživanja⁴⁸. To bi, pak, uza sav oprez i s dužnim ogradama, ukazivalo da su u 13. stoljeću u strukturu ziđa romaničke katedrale kao građa dospjeli spoliji ne samo porijeklom iz istoga globalnog prostora (zadarskog episkopalnog kompleksa), nego moguće i iz istog kulturnog objekta i istog vremena (ranog 9. stoljeća).

V. *Domnus, indignus, peccatur?*

Razlika između slova *N* i *V* kada se koriste kao *litterae contiguae* (Ψ) i slova *V* i *I* kada se koriste kao *litterae insertae* (Ψ) može se jednostavno uočiti pažljivom autopsijom spomenika. Izvrstan epigrafički primjer je poznati epitaf milanskog nadbiskupa Ansperta iz 882. godine (sl. 7), gdje su grafemi *V* i *I* kombinirani u više navrata: na primjer u riječima *vita*

(četvrti redak), *vicinas* (trinaesti redak), *dicavit* (četnaesti redak)⁴⁹. Daljnji ilustrativan primjer takva umetnutog *I* potječe s poznatog natpisa kneza Branimira iz Muća Gornjega datiranog u 888. godinu⁵⁰. Ondje je posrijedi kombinacija prvih dvaju slova u riječi *Virg(ine)*. Još je jedan primjer natpis uklesan na podgledu kutnog, obostrano dekoriranog dijela reutiliziranog arhitrava oltarne ograde iz Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika⁵¹.

Osvrćući se po epigrafskim spomenicima ranoga srednjovjekovlja, ligaturu kakva je upotrijebljena na Ursovu zadarskom natpisu (Ψ) moguće je pronaći na više mjesta, i to u širokom vremenskom rasponu. Vrlo lijep primjer je riječ *Trinv(m)* – „Trojstvo“ na natpisu s krstionice datirane vladavinom kneza Višeslava⁵² (sl.

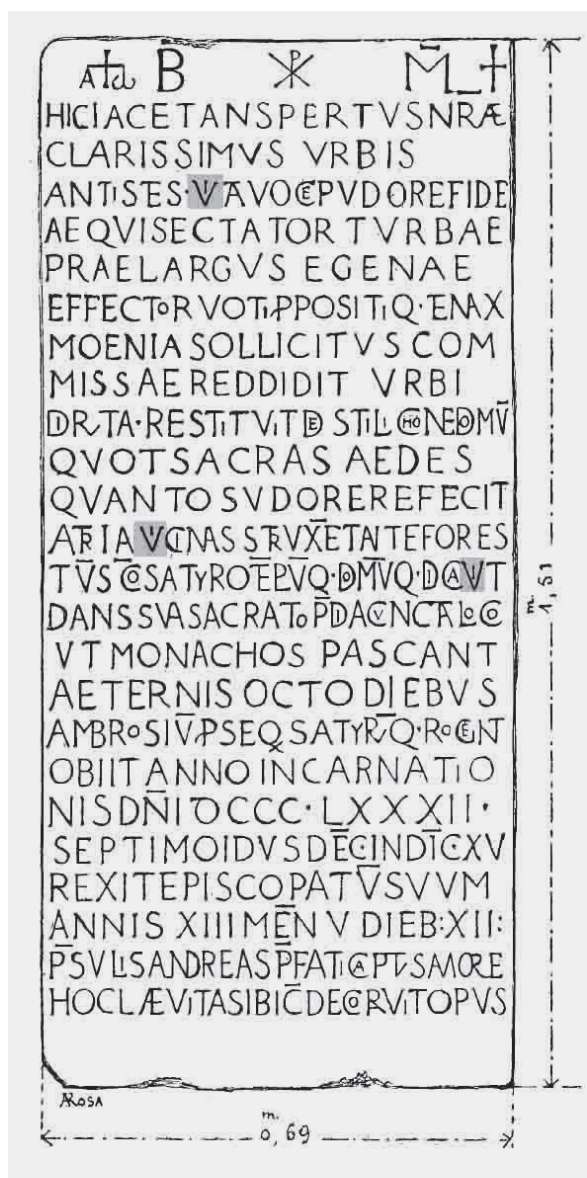
⁴⁹ N. GRAY, The paleography of Latin inscriptions in the eighth, ninth and tenth centuries in Italy, *Papers of the British School at Rome* 16, Rome, 1948, str. 93-94, br. 68.

⁵⁰ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 123, kat. 91.

⁵¹ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 153, kat. 116. Pripada fazi crkvenog namještaja s tog lokaliteta iz sredine ili druge polovine 11. stoljeća. Fragmentarnost natpisa onemogućuje identificirati njegov sadržaj: [...]*Jvi i(?)*[...]. O istom ulomku: N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre, str. 97, kat. 16c, 104-105. Autori arhitrav u funkcionalnom smislu pripisuju nadgrađu velikog recipijenta-kamenice (zdenac, ambon, relikvijar?), po stilskim svojstvima vezivom uz luk koji se po tekstu natpisa s indikcionalnom datacijom datira u 817., 917. ili 1017. godinu. Relativna kronologija (jedan arhitrav kamenice reutilizirani je pilastar neke ranije oltarne ograde) potakla je autore da se opredijele za 917. ili 1017. godinu. Usp. i *litterae insertae V + I* na natpisu reljefnog arhitrava iz Kule Atlagića kod Benkovca. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 195. – N. URODA, Katalog kamene skulpture s lokaliteta Kula Atlagića, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 34, Split, 2007, str. 216, kat. 10 i str. 235, sl. 18 (u sklopu riječi *edificavi*). Da taj reljef pripada opusu tzv. *Benediktinske klesarske radionice* odavno je ustanovio N. Jakšić (za sintezni pregled v. N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split, 2015, str. 347-376). Radionica je djelovala za vladavine kneza Branimira (o. 879. - 892.) i početkom Muncimirove vladavine (barem do 895.).

⁵² V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 205, kat. 173. U tekstu ovog natpisa ista ova slova prisutna su i kao *litterae insertae (I* umetnuto u *V)* u prilogu *videlicet*, što pokazuje jasnu razliku između *litterae insertae V + I* i ligature *N + V*, dodatno potvrđujući naše čitanje Ursova natpisa iz Zadra.

⁴⁸ P. VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30, Split, 1990, str. 59, 62. – I. PETRICIOLI, Predromanički ambon zadarske katedrale i srodna skulptura, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6. - 8. listopada 1992.*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996, str. 214. – T. BURIĆ, Predromaničke oltarne ograde, str. 68. – P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks*, str. 36, nasuprot tome ističe da su navedene grede „dospjele u konstrukciju neke balustrade i prije negoli na vanjsku galeriju kasnije romaničke katedrale“.

sl. 7. Milano, San Ambrogio, epitaf nadbiskupa Ansperta, 882. godina (crtež: V. FORCELLA, *Iscrizioni delle chiese e degli altri edifici di Milano dal secolo VIII ai giorni nostri*, vol. III, Milano, 1890, str. 205).

8). Uočiti se može i na nekolicini drugih lokaliteta, npr. Blizni Gornjoj kod Trogira, Donjem Polju kod Šibenika, Bribiru⁵³. Osim toga, ista

⁵³ Ligatura *N + V* utvrđena je nedavno i na natpisu predromaničke oltarne ograde iz crkve sv. Marije u Blizni Gornjoj kod Trogira. R. BUŽANČIĆ, Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, Split, 2011, str. 50, 51 (sl.), 54-55. Taj dio arhitrava vrlo je fragmentarno očuvan (*ANUS*), a po autorovu mišljenju odnosi se na ime ili titulu donatora, npr. [*Prod*]anus iu[*ppanus*], pri čemu uzima u obzir i druge antropo-

† HEC FONS TĒE SVMTI NFRMOS TĒE DPA
 ILEWINATOS HĒXRANTSELER SVQVOD
 DRIM SVMPERVITRBNE TĒE FICANT
 RXI CLE SALVBRĒ ONI TĒE DĒ NĒ B
 HENNĒ HOC IOH PRBSB TĒE BVVSSAS
 EA VODĒ OP SBNE CĒ POSITPEVOTE
 INHONORV DLE T SĒI
 IOH SBPTI SF TĒE TĒE D TPEO
 CLIENTV LOQVE SVO

sl. 8. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, natpis svećenika Ivana i kneza Višeslava na krsnom zdenцу, 9. stoljeće (crtež: M. Šeper).

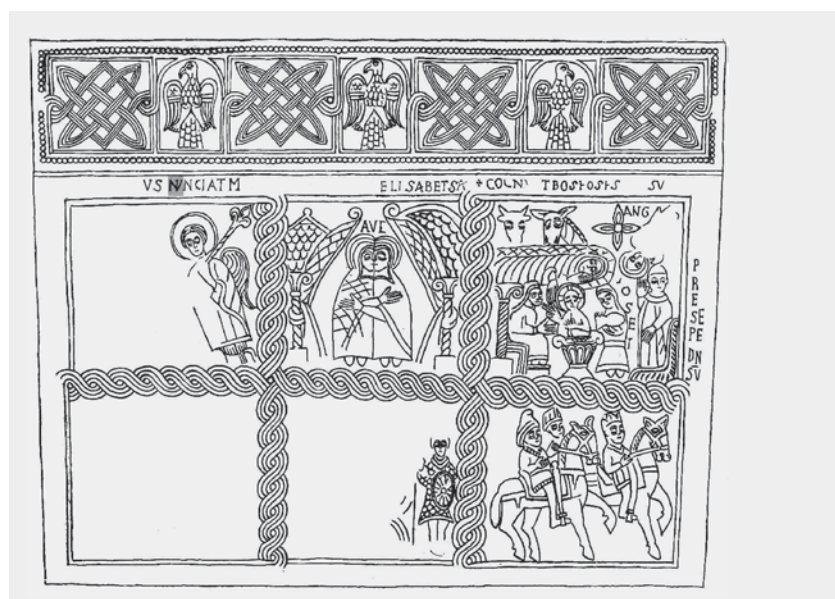
LAVDĒ NSMLA IAETHĒVEKE NEGASERLTA:
 QĒ BRĒ TĒ RIS SMLETĒ PFLA STRVĒ:
 HĒOBITVNDĒCENĒ PONDĒ SVBĒVO:
 QOVMENSXĒR NISGESTUTAMICTS
 NISĒĒĒ ANVS OINTS QOREXĒLMN:
 PĒSLĒĒĒDCM QOGĒSFVITANVS:

sl. 9. Zadar, benediktinski samostan sv. Marije, epitaf opatice Vekeneg, 1111. godina (crtež: M. MARKOVIĆ, Dva natpisa iz Zadra, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 2, Beograd, 1953, str. 136, sl. 2).

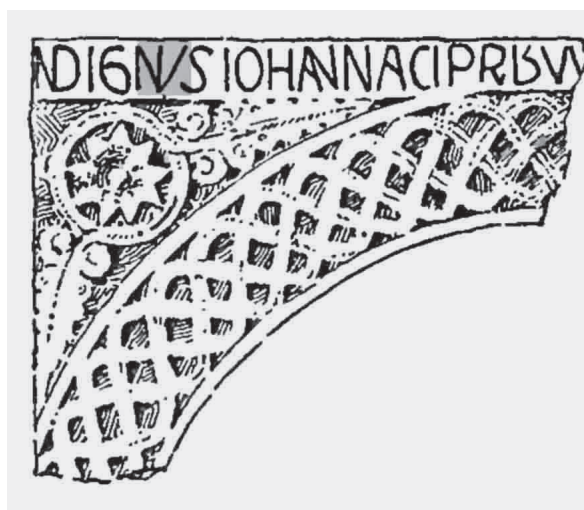
nime sličnog dočeka (*Stephanus, Branus*). Bužančičeve zaključke prihvaća T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 3. Korpus arhitekture - Srednja Dalmacija*. Split - Zagreb, 2011, str. 24. Ulomke iz Blizne je recentno N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, str. 373, 375-376, uvjerljivo pripisao tzv. *Benediktinskoj klesarskoj radionici*, što znači da se natpis može relativno precizno datirati u posljednja dva desetljeća

ta ligatura postoji u samome Zadru, i to na nadgrobnom natpisu opatice Vekenege u benediktinskom samostanu sv. Marije iz 1111. godine (sl. 9, u riječi *annvs*)⁵⁴. U istom gradu ta ligatura uklesana je i u tekst kojim se opisuju prizori na ranoromaničkom pluteju s narativnim ciklusom iz crkve sv. Lovre datiranom u drugu polovinu 11. stoljeća (sl. 10, *nunciat(u)m*, u prizoru Navještenja)⁵⁵. Građenje ligature na tim natpisima od slova *N + V* sasvim je razvidno te grafički potpuno analogno Ursovu natpisu. Nijedan od tih primjera, međutim, tekstom nije adekvatan za razrješenje prvoga grafema našeg natpisa, jer se ne odnose na živuće crkvene velikodostojnike, već na druga bića, stvari ili pojave. Za potpunije sadržajne analogije potrebno je konzultirati inozemne epigrafičke spomenike, poglavito one s Apeninskoga poluotoka. Tada u prvi plan dolazi nekoliko natpisa sakralnog i memorijalnog karaktera.

Prvi među njima je ulomak ciborija iz Murana s natpisom: *i]ndignus Iohannaci pr(es) b(iter) v[...*⁵⁶ (sl. 11). Na isti je način ova li-

sl. 10. Zadar, Arheološki muzej, plutej oltarne ograde iz crkve sv. Lovre, druga polovina 11. stoljeća (crtež: N. KLAJIĆ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 141).

sl. 11. Murano, ulomak ciborija s natpisom svećenika Joanacija, 8./9. stoljeće (crtež: H. RAHTGENS, *S. Donato zu Murano und ähnliche venezianische Bauten*. Berlin, 1903, str. 38).

9. stoljeća. Ta se ligatura koristi i na nedavno pronađenom dvostrukom natpisu s Bribira (*Varvaria*), koji je izgleda pripadao višekratno korištenom sarkofagu, usp. V. GHICA - A. MILOŠEVIĆ - N. URODA - D. DŽINO, Arheološki projekt *Varvaria / Breberium / Bribir* u 2015. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 43, Split, 2016, str. 21, sl. 14. Posrijedi je ulomak stranice sanduka sarkofaga od vapnenca s dvama vremenski različitim natpisima na dvjema susjednim plohamama (užoj i široj). Pronađen je unutar materijala recikliranog u strukturama svetišta u sloju ispod podnice postojeće pravoslavne crkve sv. Joakima i Ane. Nije, međutim, sasvim jasan semantički kontekst u kojem se ta ligatura ondje nalazi, a pošto natpis još nije stručno publiciran, ovdje se nećemo njime baviti.

⁵⁴ M. LONČAR, Pjesma na grobu - Večenegin epitaf u kapitolu Samostana Sv. Marije, u: *Laude nitens multa. Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekenegina epitafa*, (ur. P. Vežić, I. Josipović), Zadar, 2018, str. 43-94.

⁵⁵ N. KLAJIĆ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 141.

⁵⁶ M. AGAZZI, Un ciborio altomedievale a Murano, u: *Hadriatica. Attorno a Venezia e al Medioevo tra arti, storia e storiografia. Scritti in onore di Wladimiro Dorigo*, (ur. E. Concina, G. Trovabene, M. Agazzi), Padova, 2002, str. 50, istom ciboriju pribraja stranicu sačuvanu u berlinskom *Museum für Spätantike und byzantinische Kunst* (sa sačuvanim natpisom s formulom zagovora Trojstvu i Djevici Mariji) te stilsko-komparativnom metodom datira cjelinu u kasno 8. stoljeće pretpostavljajući da predstavlja ostatak ci-

borija Bogorodičine crkve na Muranu (što je prethodila crkvi San Donato). P. RUGO, *Le iscrizioni dei sec. VI-VII-VIII esistenti in Italia. Vol. II: Venezia e Istria*. Cittadella, 1975, str. 23, br. 14, datira natpis u kraj 9. ili prva tri desetljeća 10. stoljeća. M. VECCHI, *Sculture tardo-antiche e alto-medievali di Murano*. Roma, 1995, str. 104, br. 153, ne shvaća do kraja sadržaj natpisa, niti predlaže dataciju. M. IBSEN, Tra clero e aristocrazie: riflessioni sulla committenza della scultura liturgica nelle chiese rurali, u: *Archeologia e società tra tardo Antico e alto Medioevo. 12° Seminario sul*

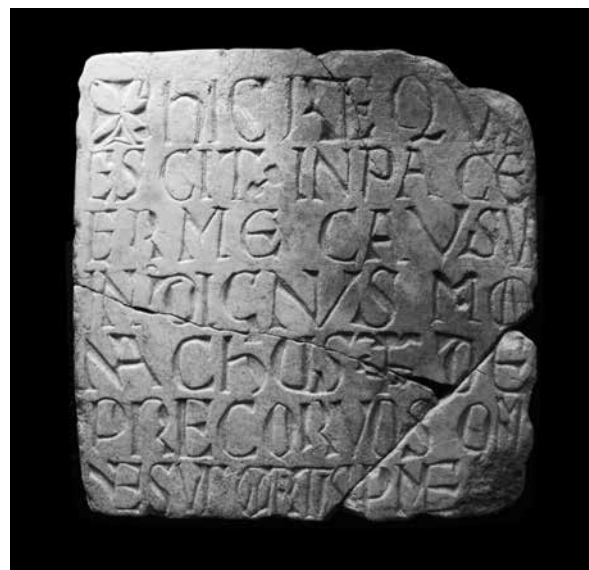
gatura upotrijebljena na nadgrobnom natpisu redovnika Ermegauza iz samostana San Vincenzo al Volturno, datiranom u kraj 8. ili početak 9. stoljeća (sl. 12, *Ermecausus indignus monachus*)⁵⁷. U vrlo dugačkom i razvedenom posvetno-donacijskom natpisu biskupa Lava iz 871. godine, sačuvanom u atriju katedrale Civita Castellana, ligatura je iskorištena u formuli *Leo indignus ep(is)c(opus)*⁵⁸ (sl. 13). Nedaleko od Venecije, idući primjer naše ligature nalazi se na krsnom zdencu porijeklom iz baptisterija San Giovanni u Adriji, okvirno datiranom u 8. stoljeće, s natpisom koji teče gornjom plohom osmerokutne ograde zdenca: + *In n(omine) D(omi)ni D(e)i n(ostr)i H(ies)u Chr(ist)i / temporibus domno Bono ep(i)sc(opo) + / et Romaldos Lupicini pre(sbiteri) ep soacto Iohani / magi(ster) Iulianus Iulianus Martinus p(er) ind(ictione) XV / renovatas fontes*⁵⁹. Ligatura *N + V* upotrijebljena je u imenu Julijan (*Iulianus*) koje se u epigrafičkom tekstu javlja dva puta, no samo prvi put s tom ligaturom. Sudeći po ovim primjerima, jedan od leksema koji su mogli prethoditi nadbiskupovu imenu *Ursus* na zadarskom natpisu svakako je pridjev *indignus*. Pripada uobičajenom repertoaru tzv. formulâ

tardo Antico e l'alto Medioevo, Padova, 29 settembre - 1 ottobre 2005, (ur. G.-P. Brogiolo, A. Chavarria Arnau) [Documenti di archeologia, 44], Mantova, 2007, str. 155, povezuje osobu zabilježenu kao *indignus Iohannaci presbiteri* na ciboriju s obitelji kojoj je pripadao *Iohannaci tribuno filio Domenico Tribuno* (jedan od potpisnika oporuke dužda Giustiniana Partecipazija iz 829. godine), s osloncem na M. AGAZZI, *Un ciborio altomedievale*, str. 46.

⁵⁷ D. FERRAIUOLO, *Scrivere, impaginare, scolpire. L'officina lapidaria a san Vincenzo al Volturno* (secc. VIII-IX), u: *Archeologia della parola. Percorsi e strumenti per la tradizione della memoria nel Monastero di San Vincenzo al Volturno*, (ur. F. Marazzi, E. D'Angelo), Morcone, 2012, str. 85 i fig. 5. – F. DE RUBEIS, *Il monastero di San Vincenzo al Volturno e le sue scritture*, u: *Le epigrafi della Valle di Comino. Atti del decimo convegno epigrafico cominese, Sora, Abbazia di S. Domenico*, (ur. H. Solin), San Donato Val di Comino, 2014, str. 105-106 i fig. 4.

⁵⁸ N. GRAY, *The paleography*, str. 116-117, br. 103.

⁵⁹ P. RUGO, *Le iscrizioni dei sec. VI-VII-VIII esistenti in Italia. Vol. I: Austria longobarda*. Cittadella, 1974, str. 53, br. 43. – N. GRAY, *The paleography*, str. 83, br. 52, ne datira natpis (uslijed nedostupnosti i nerasploživosti fotografije; najkorektnijim smatra De Vitovu publikaciju teksta), ali je sklona povezati ga uz tzv. „popularnu školu“ epigrafije 8. stoljeća.

sl. 12. San Vincenzo al Volturno, epitaf redovnika Ermegauza, kraj 8./početak 9. stoljeća (foto: D. FERRAIUOLO, *Scrivere, impaginare, scolpire*, str. 85, fig. 5).

devocije i poniznosti (*formulae devotionis ac humilitatis*) iskazanih formulaičnim jezičnim izričajem, obično u jednostavnom i stereotipnom rečeničnom rasporedu.

Kosa linija koja povezuje dno prethodnoga grafema s vrhom narednoga, nalazi se i u epitafu beneventanskog kneza Radelgarija iz 854. godine, ugrađenom u pročelje katedrale u Beneventu: u stihu *transfer eum inter oves et ab haedis abstrahe saevis* diftong *ae* u posljednjoj riječi (Æ)⁶⁰. Kosa crta predstavlja, dakle, neku vrstu pokrate za slovo *A* u inače uobičajenoj ligaturi Æ . Na istom mjestu je bio spoliran nadgrobni natpis Karetrude, supruge Radelhisa I. (839. – 851.), umrle oko 870. godine, u kojem je istovrsna dijagonala (Ɔ) u službi diftonga *æ* u sklopu riječi *caeli* (*ut careat poenis et captet gaudia caeli*)⁶¹. Sadrži *ga*, u sklopu participa perfekta *defuncta*, i nadgrobni natpis Hono-

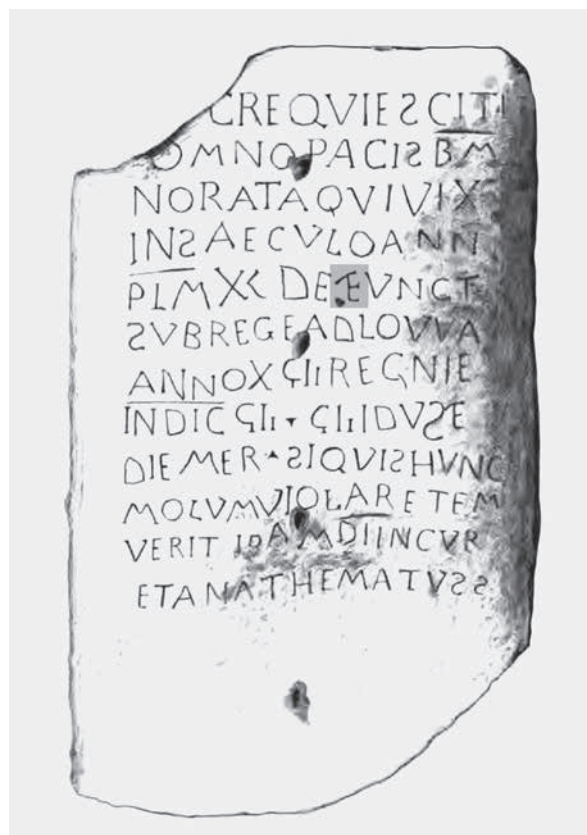
⁶⁰ N. GRAY, *The paleography*, str. 127-128, br. 121. Citat prema: *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini*. Vol. II, (ur. E. Dümmler), Berlin, 1884, str. 660, br. XIV, redak 43. Navedeni detalj vidi u D. FERRAIUOLO, *Tra canone e innovazione. Lavorazione delle epigrafi nella Langobardia Minor (secoli VIII-X)*. Borgo San Lorenzo, 2013, str. 32, fig. 13.

⁶¹ N. GRAY, *The paleography*, str. 128, br. 122. Citat prema: MGH, *Poet. Lat. aev. Carol. II*, str. 659, br. XII, redak 29. Navedeni detalj vidi u D. FERRAIUOLO, *Tra canone e innovazione*, str. 32, fig. 13.

✠ BEATA · DI · GENE · TRIX · SEMPER · VIRGO · MARIA
 DE · TUA · TIVI · DONA · LEO · IN · DIS · N · S · EPC · TE
 LARG · ENE · REPARAVIT · ET · S · IO · VIS · EX · S · VC · CE · S · SO
 RIB · NOSTRIS · OVI · POS · N · S · BEN · VRI · SVN · EPC · PI
 EX · EA · Q · VOD · HIC · SCR · I · P · TA · SVN · A · L · E · N · A · R · E · V · L · V · E · R · T · A · N · A · T · E · M ·
 SIT · ET · DE · TRIB · VN · IB · V · EL · COMITIB · CLERO · AT · POP · V · LO
 Q · VI · CON · SEN · S · E · R · T · A · N · A · T · E · M · S · I · T · A · D · C · C · C · L · X · X · I
 F · V · N · D · C · A · S · S · I · A · N · V · M · I · N · I · N · T · E · G · R · V · M
 F · V · N · D · S · T · A · T · I · A · N · V · M · I · N · N · E · G · R · V · M
 F · V · N · D · M · A · C · · · · · T · I · O · N · E · V · T · S · I · T · S · E · M · P · I · N · S · C · M · S · R · A · T · I · A · M
 C · L · V · S · V · R · A · P · O · M · A · T · A · I · N · A · M · P · I · A · N · A · S · V · B · B · A · L · N · E · V · M
 C · V · M · M · O · L · A · E · T · O · R · T · V · M · · · · · P · A · D · E · V · N · T · E · S · O · M · N · I · A · I · N · I · N · E · G · R ·
 O · E · V · I · T · V · I · N · F · V · N · D · A · S · E · L · L · V · N · V · C · I · T · V · S · I · N · F · A · L · A · R · I
 F · V · N · D · T · E · R · R · A · N · I · V · N · C · I · A · S · O · C · T · O
 F · V · N · D · T · I · B · I · L · I · A · N · V · V · N · C · O · C · T · O · F · V · N · D · M · A · R · T · A · V · N · C · O · C · T · O
 F · V · N · D · A · S · E · L · L · V · I · N · I · N · E · G · R · F · V · N · D · M · I · T · I · L · I · A · N · V · I · N · I · N · E · G · R ·
 D · O · M · V · C · E · L · L · A · O · P · A · N · E · S · C · M · C · L · E · M · E · N · T · E · C · V · M · O · R · T · A · S · N · A · E · D · O · M ·
 C · E · L · L · A · C · V · M · O · R · T · A · E · C · V · R · E · V · B · I · M · A · N · E · T · A · L · A · R · I · C · V · S · P · R · B · V · T · S · I · T · S · E · M · P · S · V · A
 A · M · B · A · S · D · E · M · A · N · S · I · O · N · A · R · I · I · F · V · N · D · B · A · S · S · I · A · N · I · V · N · C · I · A · S · I · I · I

sl. 13. Civita Castellana, atrij katedrale, posvetni natpis biskupa Lava, 871. godina (crtež: D. GIORGI, *Dissertatio historica de cathedra episcopali Setia civitatis in Latio*, Roma, 1727, str. 40).

rate iz Staffarde južno od Torina (sl. 14), datiran indikcijom, danom, mjesecom i godinom vladavine langobardskog kralja Adaloalda u 6. veljače 620. godine: *[Hi]c requiescit [in] / somno pacis b(ona)e m(emoriae) [Ho]/norata qui vix[it] / in saeculo a[n]nos / pl(us) m(inus) XL defunct[a] / sub rege Adlowa[ldo] / anno XVIII regni e[ius] / indic(tione) VIII VIII idus f[februarias]] / die mer<curii> si quis hun[c tu]/molum violare tem[ta]/verit iram D(e)i incu[rat] / et anathematus [est]*⁶². Na Honoratinu natpisu može se, prema tome, primijetiti da je *F* oblikovano kao *T*, na isti način kao na zadarskom natpisu. Takva će se primjena zateći

sl. 14. Staffarda, epitaf Honorate, 620. godina (crtež: C. GAZZERA, *Delle iscrizioni cristiane*, Tav. 1, no. 1).

⁶² Čitanje prema G. COCCOLUTO, *Prima di Staffarda: il territorio circostante l'abbazia fra V e XII secolo*, u: *L'abbazia di Staffarda e l'irradiazione cistercense nel Piemonte meridionale (Atti del Convegno, Abbazia di Staffarda-Revello, sabato 17 - domenica 18 ottobre 1998)*, (ur. R. Comba, G. G. Merlo), Cuneo, 1999, str. 19 (autor u bilj. 2 donosi kompletnu stariju literaturu), uz provjeru prema reprodukciji u C. GAZZERA, *Delle iscrizioni cristiane antiche del Piemonte, Memorie della R. Accademia delle Scienze di Torino, Classe scienze morali, storiche e filologiche* s. 2a, XI, Torino, 1851, str. 175-177 i Tav. I, n. 1. Na grafiju upozorava već E. LE BLANT, *Paléographie des inscriptions latines du IIIe siècle à la fin du VIIe*. Paris, 1898, str. 23.

sl. 15. Poreč, atrij Eufrazijske bazilike, arhitrav oltarne ograde s natpisom svećenika Leoparda, prva četvrtina 9. stoljeća (foto: I. MATEJČIĆ - S. MUSTAČ, *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća*, str. 225).

i na natpisu svećenika Leoparda iz Poreča (sl. 15) iz prve četvrtine 9. stoljeća, gdje je u riječi *fecit* slovo *F* oblikovano kao *E* koje mu neposredno slijedi; kosa crtica omogućuje razlučivanje⁶³. Oba se, pak, grafema važna u našem kontekstu (*E* i *N*) javljaju na napuljskom epitafu Arniperge, udovice kapuanskog grofa Pandona (umro oko 862.), što se datira u posljednju trećinu 9. stoljeća⁶⁴. Ligatura *N + V* nalazi se, konačno, i na nadgrobnom natpisu duksa Martina i njegovog sina Agnella iz Riminija (8. ili 9. stoljeće) uklesanom na rimskodobnom sarkofagu (sl. 16)⁶⁵. Ondje je upotrijebljena u neobičnom kontekstu – kao svojevrsna pokrata u vremenskim oznakama smrti obojice pokojnika: *ind(ictione) XI* i *ind(ictione) XII* (*dux* Martin je umro u jedanaestoj indikciji, sin mu Agnel u dvanaestoj). Razlikujemo, dakle, ne-

sl. 16. Rimini, natpis na sarkofagu duksa Martina i Agnella, 8./9. stoljeće (crtež: L. A. MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, str. MCMX).

koliko različitih funkcija kose crte kakvu sadrži prvi grafem Ursova natpisa: ona može biti u službi ligature *N + V*, u službi ligature *A + E*, predstavljati „suvišni“ krak slova *F* ili označavati pokratu iza slogova što sadrže slovo *N*.

No dosad najizravniju paralelu zadarskom natpisu nadbiskupa Ursa predstavlja nadgrobnim natpis ravninskog nadbiskupa Feliksa (umro 723. ili 724.) na njegovu sarkofagu položenom u bočni brod bazilike San Apollinare in Classe (sl. 17). Natpis je uklesan uzduž dna duže, prednje strane poklopca: *Hic tumulus clausum servat corpus domn(i) Felicis s(an)c(t)issi(mi) ac ter beatiss(imi) archiepiscopi* – „Ovaj grob čuva zatvoreno tijelo gospodina Feliksa, presvetoga i tripud preblaženoga nadbiskupa“⁶⁶.

⁶³ Leopardov natpis posljednji je put objavljen u I. MATEJČIĆ - S. MUSTAČ, *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća* [Umjetnička baština Istarske crkve, 1]. Poreč, 2014, str. 225-226, kat. 86. Čitanje je preuzeto iz E. RUSSO, *Sculture del complesso eufrasiano di Parenzo*, Napoli, 1991, str. 175-176, kat. 122: +Leopardlis pre(sbyter) (h)oc fecit in amore(m) s(an)c(tu)s Pelagi(i). Usp. također *Hrvati i Karolinzi. Katalog.* (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 59-60, kat. I. 48 (skeda I. Matejčić).

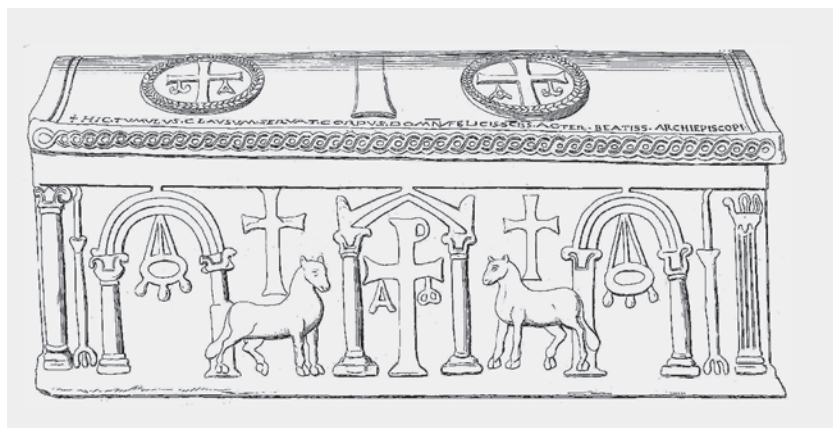
⁶⁴ N. GRAY, *The paleography*, str. 134-135, br. 129.

⁶⁵ L. A. MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*. Tom. IV. Milano, 1742, str. MCMX, br. 1. – N. GRAY, *The paleography*, str. 82, br. 50 (autorica upozorava na Muratorijevo pozivanje na ravensku ispravu iz 896. godine, u kojoj se spominje *bonae memoriae Martinus gloriosus dux*, ali natpis prema paleografskim kriterijima datira u 8. stoljeće). *Martinus dux civitatis Ariminensis* spominje se između 850. i 878. godine, o čemu v. W. HAUBRICH, *Early medieval naming-world*, str. 284. – A. CHAVARRIA ARNAU, F. GIACOMELLO, *Sepulture e cattedrali nell'Alto Medioevo in Italia settentrionale: il dato archeologico*, *Rivista di Archeologia Cristiana* 91, Roma, 2015, str. 150.

⁶⁶ G. BOVINI, *Sarcofagi paleocristiani di Ravenna. Tentativo di classificazione cronologica*. Città del Vaticano, 1954, str. 72-74. – G. DE FRANCOVICH, *Studi sulla scultura ravennate. I sarcofagi, Felix Ravenna*, ser. III, 28, Ravenna, 1959, str. 125-129. – G. VALENTI ZUCCHINI - M. BUCCI, *Corpus della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna*, vol. II. *I sarcofagi a figure e a carattere*

Za naš kontekst najvažnije je primijetiti tekstualnu i grafičku sponu između pokojnikova imena i riječi koja mu prethodi. To su dvije riječi u genitivu, od kojih je prva apelativ *domini*, a druga vlastito ime *Felicis*. No prvonavedena je riječ zapisana u sinkopiranu obliku *domni* (što je vrlo čest slučaj, nominativ glasi *domnus*), a k tome je i njen genitivni nastavak pokraćen, tako da daje lik *domn(i)*, odnosno u epigrafu DOMN. Umjesto razmaka koji bi trebao uslijediti, između tog naslova i nadbiskupova imena nalazi se dijagonala što spaja dno slova *N* s gornjim kutom narednog slova *F* rezultirajući na taj način neobičnim grafemom istovjetna oblika kao na zadarskom Ursovu natpisu. Pošto je na ravenskom sarkofagu tekst natpisa potpuno sačuvan i čitak, nema dvojbi oko njegove interpretacije: bilo da shvatimo dijagonalnu liniju kao pokratu genitivnog sufiksa imenice *domni* ili kao produženi lijevi krak slova *F* (a sasvim je moguće i da im je klesar namijenio obje funkcije istodobno), smisao ostaje nepromijenjen („gospodina Feliksa“). Feliksov epi-

simbolico. Roma, 1968, str. 56-57, br. 58. – P. RUGO, *Le iscrizioni dei sec. VI-VII-VIII esistenti in Italia. Vol. III: Esarcato, Pentapoli e Tuscia*. Cittadella, 1976, str. 24, br. 10. Rugovo čitanje tog dijela natpisa glasi: *domn Felicis* (autor u čitavoj publikaciji dosljedno ne razrješava kratice). N. GRAY, *The paleography*, str. 57, donosi čitanje: *domine elicis* (?); F. UGHELLI - N. COLETI, *Italia sacra sive de episcopis Italiae*. Tom. II. Venezia, 1717, str. 343, i C. BARONIUS, *Annales ecclesiastici*. Tom. XII, Lucca, 1742, str. 229, ad ann. 711: *domini Felicis*; G. CAPPELLETTI, *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni*, vol. II, Venezia, 1844, str. 67: *domni Felicis*. E. M. SCHOOLMAN, *Reassessing the sarcophagi of Ravenna*, *Dumbarton Oaks Papers* 67, Washington D. C., 2013, str. 70 i bilj. 86, donosi čitanje: *Hic tumulus clausum servat corpus domn(i) Felicis s(an)c(t)issi(mi) ac ter beatiss(imi) archiepiscopi*, te vlastiti prijevod: „This tomb preserves enclosed the body of *domnus* Felix, most holy and thrice most blessed archbishop“. D. SPRETI, *De amplitudine, eversione, et restauratione urbis Ravennae*, vol. I. Ravenna, 1793, str. 284, br. 324, donosi korektnu transkripciju, ali ne nudi tumačenje. C. RICCI, *Ravenna e i suoi dintorni*. Ravenna, 1878, str. 256, podastire lekciju *domni Felicis*. Šire o ovom i drugim nadbiskupskim sarkofazima u bazilici (svojevrsnom kolektivnom cemeteriju ravenskih crkvenih poglavara) usp. J.-Ch. PICARD, *Le souvenirs des évêques: sépultures, listes épiscopales et culte des évêques en Italie du Nord des origines au Xe siècle*. Rome, 1988, str. 190-192, i E. M. SCHOOLMAN, *Reassessing the sarcophagi*, str. 70.

sl. 17. Classe, bazilika sv. Apolinara, sarkofag nadbiskupa Feliksa, 723. ili 724. godina (crtež: R. GARRUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, vol. V. Prato, 1879, pl. 392).

taf ujedno predstavlja čvrsto uporište zaključku da je dozvoljeno upotrebljavati pokrate s ligaturama i na spojevima čitavih riječi – štoviše, vlastitog imena naručitelja – i to u epigrafiji namijenjenoj društvenoj eliti, u ovom slučaju crkvenomu odličniku. Navedeno opravdava da se plauzibilno pretpostavi slična takva epigrafska manira na našem dalmatinskom natpisu.

Epigrafska upotreba grafema Ψ na zadarskom natpisu u svakoj je pojedinosti nalik onoj na sarkofagu nadbiskupa Feliksa, te otvara mogućnost da na isti način razriješimo problem njegova čitanja. Osim toga, i ovdje je posrijedi natpis crkvenoga velikodostojnika, nadbiskupskog položaja, što dodatno osnažuje uočenu analogiju s Ursovim natpisom. Drugim riječima, uvažavajući ravensku paralelu, smijemo pretpostaviti da je pred Ursovim imenom na zadarskom natpisu stajala imenica *domnus*, tj. da se pokraćivanje ligaturom odnosi na njen nastavak *-us*, pri čemu je – naknadnim lomljenjem kamene grede – od prve riječi preostalo samo slovo *N*: *[dom]n(us) Ursus*. Termin *domnus* generiran je tipičnim ispadanjem vokala iz središnjeg sloga riječi, obilježjem vulgarnog latinитета⁶⁷. Permanentno je uvriježen u dalma-

⁶⁷ Usp. denominaciju *domnus Ursus dux* za dužda Ursa I. Particijaka (864. - 881.), koja se čak u pet navrata javlja u kronici Ivana Đakona (oko 1000. - 1018.): *Cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, u: *Cronache veneziane antichissime*, (ur. G. Monticolo), vol. I [Fonti per la storia d'Italia, 9], Roma, 1890, str. 122.9, 123.11-12, 125.12, 126.13, 128.10. O takvim sinkopama na epigrafskim spomenicima usp. P. SKOK, *Po-*

tinskom srednjovjekovnom latinitetu, kako u diplomaciji, tako u epigrafiji i narativnim izvorima⁶⁸. U pojedinim slučajevima sinkopa je

jave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije. Zagreb, 1915. – V. ZOVIĆ, *Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, Split, 2015, str. 168. Imenica *domnus* s vremenom je postala toliko uobičajenom da je zapravo nadomjestila klasični oblik riječi *dominus* i ukorijenila se u jeziku kao tzv. fosilizirana sinkopa, izgubivši vulgarnolatinški karakter do kojeg je doveo gubitak samoglasnika. Dostatno je referirati se na standardna djela: C. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Tom. 3, Niort, 1884, col. 176a, s.v. *domnus*; *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*. Vol. 1, (ur. M. Kostrenčić, V. Gortan, Z. Herkov), Zagreb, 1973, str. 392, s.v. *domnus, dompnus, donnus, donpnus, dopnus, dumpnus*; A. BLAISE, *Lexicon Latinitatis Medii Aevi, praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens*. Turnhout, 1975, str. 324, s.v. *domnus*. Autor naglašava kako se sinkopirani oblik ove imenice nikada nije koristio za Boga, već samo za zemaljske osobe (tako i Du Cange). Usp. također P. SMIRAGLIA - G. POLARA - A. DE PRISCO - M. DI MARCO, *Latinitatis Italicae Medii Aevi lexicon* (saec. V ex. - saec. XI in.), Addenda, Series altera, fasc. III, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 62, Genève, 2004, str. 40, s.v. *domnus*.

⁶⁸ Vjerujući da će biti korisno, donosim na ovom mjestu dosad najpotpuniju evidenciju titule *domnus/domno* ili *domna* u diplomatskim izvorima: Čedadski evanđelistar: *domno Tripimiro; Petrus filius domno Tripepero* (F. RAČKI, *Documenta*, str. 383); Zadar 986.: *domno Fusculo, domnum Madium dei sacerdotem et monachum nostrum esse abbatem, domno Madio abbati, pontificatus domni Anastasio (sc. episcopi)* (CD I, 45-46, br. 31); Zadar 986. - 999.: *domni Magii Iaderensis prioris* (CD I, 50, br. 34); Zadar 1000.: *domni Praestancii* (CD I, 52, br. 35); Rab 1018.: *domno Ottoni seniori nostro, duci Veneticorum et Dalmaticorum* (CD I, 54, br. 37); Dubrovnik 1023.: *domni Petri, domni Ualentini, domni Geruasi, domni Andree, domni Stephani, domni Ceruasii, domni Sisinni* (CD I, 64, br. 45); Zadar 1036.: *domnus Transus uenerabilis abbas* (CD I, 70, br. 52); Dubrovnik 1050. - 1055.: *domna Theodora, piissima augusta* (CD I, 80, br. 59); Biograd 1060.: *domni Mainardi reuerentissimi viri et ecclesie Romane apochrisarii, domno Mainardo supradicto apochrisario* (CD I, 89, 91, br. 64); Trogir 1064.: *domno Dabrana inclito priore* (CD I, 98, br. 70); 1064. - 1065.: *domnus apochrisarius* (CD I, 100, br. 71); Zadar 1066.: *domna Dabra, domnus Untio, domne D., domna Bona* (CD I, 103, br. 76); Split 1068.: *domna Chatena nobilissima feminarum, domna Ana, domna Agapis, domna Uera, domni Iohannis presbiteri et monachi, domni Petri, domni Dragi* (CD I, 110-112, br. 80); 1073./1074.: *episcopatum uero gubernante domno Stephano* (CD I, 133, br. 99); 1075.: *domno Dominico Siluio duci Venetię et Dalmatię ac imperiali protoprehedo et seniori nostro* (CD I, 138, br. 108);

dotatno uznapredovala reducirajući termin na *domno* (*dominus* > *domnus* > *domno*). Čini se da je ovakva primjena termina *domnus* naročito učestala u splitskoj ranosrednjovjekovnoj epigrafiji: izdvojiti se može, na primjer, posvetni natpis na stupu splitskog nadbiskupa Pavla (1015. – 1030.): *domno Paulus presulus ofert vexillu(m) istu(m)* – „gospodin nadbiskup Pavao podiže ovaj stijeg“ (*domno* je nominativ)⁶⁹; nešto ranije, nadbiskup Martin (oko 970. – 1000.) sahranjen je u peripteru splitske katedrale u sarkofagu čiji ga epitaf naziva *domno Martinus archiep(iscopu)s*⁷⁰. Da je titulacija atributom *domnus* ili *domno* (umjesto *dominus*) postala opće mjesto u ranosrednjovjekovnim epigrafič-

Biograd 1076.: *domnus scilicet Laurentius Spalatinus archiepiscopus* (CD I, 146, br. 114); Biograd 1076.: *domni Prestancii episcopi* (CD I, 154, br. 118); 1080. - 1100.: *domni Laurenti uenerabilis Spalatine sedis archiepiscopi, domnum Gregorium nostrum nepotem abbatem* (CD I, 172, 174, br. 136); 1086.: *domno Laurentio* (CD I, 184, br. 143); 1086.: *domno Marino* (CD I, 185, br. 144); Split 1086.: *domno Laurentio Spalatine sedis uenerabili archiepiscopo* (CD I, 186, br. 145); Split 1089./1090.: *domno Madio, Iaderensi archidiacono* (CD I, 191, br. 151); Zadar 1091.: *domna Cicca abbatissa* (CD I, 199, br. 160); Zadar 1092.: *domnum Almum, Iaderensi uero cathedre domno Andrea uenerabiliter presulante, domni Prestantii episcopi, domne Ueke, domni Dabri, domna Ueka* (CD I, 200, br. 161); Split 1095.: *domno Laurentio archiepiscopo* (CD I, 203, br. 163); Zadar 1095.: *domno Madio abbate, domno Maio archidiacono, filiorum domni Pauli* (CD I, 205-206, br. 165). Termin *domnus* rabi se i u Rižanskom placitu: A. PETRANOVIĆ - A. MARGETIĆ, *Il Placito del Risano, Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno XIV*, Trieste - Rovigno, 1983-1984, str. 58 (*peculia domnica*), 64 (*ad domnum imperatorem*, dvaput), 66 (*domnus Carolus imperator, a parte domni imperatoris, de exenio domnj imperatoris, missi domni imperatoris*).

⁶⁹ V. GORTAN, *Natpis na mramornom stupu splitskog nadbiskupa Pavla, Historijski zbornik XVII*, Zagreb, 1964, str. 423, 425, 428-429. Gortanovo čitanje, nasuprot Baradinom (M. BARADA, *Episcopus Chroatensis, Croatia Sacra I*, Zagreb, 1931, str. 197-198), prihvaća i V. DELONGA, *Dobrotvorni križ nebeskog Boga (razmišljanja uz dva splitska ranosrednjovjekovna natpisa)*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 36, Split, 2009, str. 127. T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 281-282, posljednji je pisao o spomeniku, donoseći obilnu bibliografiju. Izvjesni *domno D...* spominje se isto tako u formuli datacije na ulomku luka trabeacije oltarne ograde iz Donjega Polja. N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, *Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre*, str. 100 (kat. 19), 106-107.

⁷⁰ R. MIHALJČIĆ - L. STEINDORFF, *Namentragende Steinschriften*, str. 60, br. 93.

kim tekstovima istočnojadranskog prostora, jasno ukazuju dijelovi trabeacije ranoromaničke oltarne ograde s konca 11. stoljeća s natpisom splitskog priora Furmina, iz crkve Gospe od Zvonika (Sv. Teodor). Na donatorskom natpisu je, naime, prior imenovan kao *domno Furminus*, a njegova supruga kao *domna Magi*⁷¹. Kod oboje supružnika, dakle, sinkope *domno* i *domna* predstavljaju nominative⁷².

Zaključno možemo predložiti dvije solucije za čitanje zadarskog Ursova natpisa⁷³, s izvje-

snom prednošću u korist prve lekcije:

[dom]n(us) Ursus archiepisc(opus) fec[it]
[indig]n(us) Ursus archiepisc(opus) fec[it]

Ono što donekle začuđuje jest kraćenje nadbiskupova imena, i to na način da je ligaturom povezano s prethodnom riječju. No epigrafskih primjera pokraćivanja imena visokih crkvenih dostojanstvenika ili političkih vlastodržaca na istočnojadranskom pojasu ne nedostaje. Evo nekoliko odabranih primjera: ime kotorskog biskupa Ivana u verbalnoj dataciji – a, čini se, i ime vladajućeg cara u nepotpuno sačuvanoj početnoj formuli datacije – pokraćeno je u natpisu iz Bijeje u Boki kotorskoj s početka 9. stoljeća: *...temporibus domini N?jici?(fori) mag(ni) imp(eratoris) et d(omi)n(i) Ioh(annis) / episcop(i) – „... u vrijeme gospodina?) Nikefora?, velikoga cara, i gospodina Ivana / biskupa*⁷⁴. Isto vrijedi za verbalnu dataciju

⁷¹ V. DELONGA, *Ranoromanički natpisi grada Splita. Predkomunalno doba splitske prošlosti*. Split, 1997, str. 11 (sa starijom literaturom). Furminov natpis je stoga dvostruko ilustrativan, jer ne samo što istu titulu pridaje dvjema priorovim ženama (*domna Magi* i *domna Bit*), nego ju donosi i uz Furminovo ime, i to na način iz kojeg je razvidno da je *domno* u službi nominativa (*ego domno Furminus*). Ž. RAPANIĆ, *Oltarna ograda splitskog priora Furmina, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35 [Petriciolijev zbornik I], Split, 1995, str. 328.

⁷² Da je riječ *domno* postala stajaći izraz svjedoči i natpis s centralnog dijela oltarne ograde iz crkve sv. Lovre iz Morinja - Donje Polje (Grušine) kraj Šibenika, datiran u 9. stoljeće i hipotetički povezan s knezom Domagojem: [...t]em[por]ibus domno D[omagoi] (...). V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 147, kat. 105. – N. JAKŠIĆ - Ž. KRNEVIĆ, *Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre*, str. 100, kat. 19 i str. 106-107. Potonji autori iz stilskih i tehničkih razloga razdvajaju trabeaciju s početkom teksta datacije [...t]em[...] od luka s nastavkom [por]ibus domno D[omagoi] (...), u raspravu uvode dataciju vladavinom kralja Držislava (o. 969. - 996.), te utoliko relativiziraju vezu s Domagojem (o. 864. - 876.). Fossilizacija riječi *domno* razvidna je i na natpisu opata Teudeberta iz crkve Sv. Mihovila u Ninu, datiranu vladavinom kneza Branimira (o. 878. - 892.): [...t]emp[or]ibus domno B[ra]nnimero dux Slcauorum [...]. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 207, kat. 174. Autorica titulu *domno* razrješava kao *dom(i)no*, na tragu starijih epigrafičara. Da to nije potrebno, već da treba zadržati sinkopu kao izvorni oblik, jasno je i iz istovremenog natpisa iz Otrisa kod Bribira: *te(m) por[e] domno [Br]anni[mero] duci*. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 217, kat. 182.

⁷³ Ostavljam otvorenom i plauzibilnom – ali zasad teško dokazivom – mogućnost da je imenica *peccatvr* upotrijebljena u kombinaciji s imenom *Vrsvs*. Kako je posljednji slog prve riječi i prvi slog nadbiskupova imena sačinjen od dvaju istovjetnih grafema, moguće je da su iskorištene u funkciji ligature, odnosno da su posrijedi *litterae contiguae* (PECCATVRSVS). U tom bi slučaju ortogonalna linija sred slova *V* na Ursovu natpisu bila ostatak osovine slova *T*. U lokalnom epigrafskom korpusu takav je slučaj registriran na zadarskom natpisu nepoznate provenijencije i nerazaznatljiva sadržaja, u

čijem tekstu *T + V* stoje u ligaturi unutar konjunktiva jednine [...]vatur (npr. *conservatur*). I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 263. Na sličan je način klesar postupio na već spomenutom dedikacijskom natpisu svetima Hadrijanu i Nataliji iz Sv. Petra od Vitla, gdje se u završnoj formulaciji *vovit et fecit Donat[us]* spaja veznik *et* s prethodnom riječju *vovit* i narednom *fecit*, i to na način da vertikalni potez slova *T* istovremeno predstavlja vertikalni potez slova *E* (kako zapaža I. PETRICIOLI, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, str. 259). Grafem *V* ipak se ustručavam poistovjetiti s ostatkom imenice *peccatvr*, zato što u ranosrednjovjekovnoj epigrafiji sjeverne i srednje Dalmacije ta imenica gotovo uvijek slijedi nakon antroponima, a ne prije njega (usp. na Donatovim zadarskim natpisima: *Donatus peccatur episcopus*, na epitafu nadbiskupa Ivana Ravenjanina u Splitu: *Iohannes peccator archiepiscopus*, na natpisu nepoznatog prokonzula u Trogiru: *ego proconsul [...] peccatur una cum coniuge mea*). Ono što razlikuje trogirski natpis od splitskih i zadarskih jest pozicioniranje titule prije osobnog imena (ali kod svih natpisa imenica *peccatur* slijedi iza vlastitog imena). Jedino na epitafu splitskog metropolita Ivana iz ranog 10. stoljeća ta imenica prethodi imenu pokojnika: *peccator Ioh(annes) archiep(iscopus)*. R. MIHALJČIĆ - L. STEINDORFF, *Namentragende Steininschriften*, str. 57-58, br. 91.

⁷⁴ Na dva je natpisa iz Boke kotorske pokraćeno ime kotorskog biskupa Ivana (oko 787. - 805.): *...die i?JAN(uarii) XIII, TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)S(copi), P(er) I(n)D(ictionem) XIII, A(nno) NA(tivi)TA(tis) CONST(itutoris) MV(n)DI, [d(e)i f?I(lii?), ∂(?)CCCV – „(...dana?) 13. siječnja, u vrijeme gospodina Ivana biskupa, 13. indikcije, godine od rođenja Stvoritelja svijeta, (Božjeg sina?)*

ciborija iz Ulcinja, datiranog vladavinom bizantskog cara Lava V. Armenca (813. – 820.), gdje je ime mladeg suvladara, careva sina Konstantina, zapisano u obliku *C[on]S[tantini]*, pri čemu čitav tekst na toj arkadi ciborija glasi: *svb temporibus domini nostri pi[i]s perpetuo a[v]gvsti d[om]n[i] Leo et d[om]n[i] C[on]s[tantini]*⁷⁵. U tekstu nadgrobnog natpisa na sarkofagu splitskog nadbiskupa i prvog metropolita Ivana (poslije 928.), pokraćen je najvažniji podatak – ime pokojnika: *Ioh(annes) archiep(iscopu)s*⁷⁶.

Usprkos nedoumicama oko konkretne imenice koja je prethodila donatorovu imenu, ona nimalo ne utječe na činjenicu da natpis pripada nadbiskupu po imenu Urso. Iako, dakle, ta pojedinost izaziva određene jezično-semantičke nejasnoće, ipak nema veće važnosti za smisao i tumačenje teksta, jer ne mijenja njegovu bit niti zadire u nj. Provedena i ovdje iznesena epigrafička i paleografska analiza zadarskoga natpisa sa spomenom nepoznatoga nadbiskupa Ursa dovela nas je do ranog 9. stoljeća. Time su dobivene približne vremenske odrednice, u okviru kojih valja dalje potražiti mjesto preciznijim kronološkim fiksiranjima. Posredno bi se natpis moglo datirati drugim elementima, prije svega kontekstualnim, što predstoji u drugom dijelu ovoga rada.

805.“ (natpis iz katedrale sv. Tripuna; radilo se, čini se, o natpisu na arhitravu oltarne pregrade prekinutu anepigrafskim zabatom (ili lukom), tj. o tipičnom gradbenom natpisu; pokraćeno ime biskupa Ivana nalazilo se na kraju lijeve grede); ...*temporibus domini N?JICI?(fori) MAG(ni) IMP(eratoris) ET D(omi)N(i) IOH(annis) EPISCOP(i)* – „... u vrijeme gospodina? Nikefora?, velikoga cara, i gospodina Ivana biskupa“ (natpis iz crkve sv. Petra u Bijeloj), v. M. LONČAR, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatia et Slavica Iadertina* II/2, Zadar, 2006, str. 189, 191-192. – M. ZORNIJA, “TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...” - o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, *Ars Adriatica* 6, Zadar, 2016, str. 24-25. Potonja autorica, čini se, ne prihvaća prvi dio Lončarova čitanja natpisa iz Bijele (ne nudeći alternativno), no datacijska formula „gospodin Ivan, biskup“ ostaje nesporna.

⁷⁵ Д. ПЕРЕРАДОВИЋ-ПЕТРОВИЋ, Улцињски циборијум - натпис и рељефне представе, *Годишњак Поморског музеја у Котору* 50, Kotor, 2002, str. 256. Premda se u ranijoj literaturi smatralo da je i ime cara Lava bilo epigrafički pokraćeno (*L[e]o*), novom autopsijom spomenika ustanovljeno je da je ime prvog vladara napisano u cijelosti. Usp. Д. ПЕРЕРАДОВИЋ-ПЕТРОВИЋ, Улцињски циборијум, str. 248-249. – M. LONČAR, *Munusculum quod voveram*. Čitajući natpise, u: P. VEŽIĆ, M. LONČAR, *Hoc tigrmen.*, str. 226, 231, donosi sljedeće čitanje i prijevod: *sub temporibus domini nostri pi(is)s(imi) perpetuo a(u)gusti d(omi)ni L(e)o(nis) et d(omi)ni C(on)s(tantini)* – „u vrijeme gospodina našega najpobožnijega, vječno augusta, gospodina Leona i gospodina Kons[tantina]“.

⁷⁶ B. GABRIČEVIĆ, Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXII (1960), Split, 1967, str. 90. – A. PITEŠA, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*. Split, 2012, str. 65-67, kat. 29 (s cjelovitom bibliografijom). Na isti je način pokraćeno i ime pape Ivana VIII. na ciboriju iz kaštela San Leo u Montefeltreu kod Riminija, datiranom u 882. godinu: *temporibus domno Ioh(annis) p(a)p(ae) et Karoli tertio imp(eratoris) ind(ictione) XV*. N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, str. 400-401. Kuriozitet je da kao donator ovog ciborija nastupa izvjesni *dux Ursus*.

Ivan BASIĆ

The inscription of archbishop Ursus as a source for ecclesiastical history of early medieval Zadar (Part I)

The fragment of the inscription was discovered in secondary function built in the face of northern wall of the Zadar cathedral church of St Anastasia. This wall represents the extension of the cathedral dated in 13th century. The inscription has been noticed in 1994 and it was published recently (P. Vežić, 2013.). The text of the inscription: [n?]URSUS ARCHIEPISC(opus) FEC(it) did not arouse significant attention from historians or scholars from similar disciplines. It is simple inscription displaying name of the donor (Ursus) and his title in the ecclesiastic hierarchy (archiepiscopus). Archbishop Ursus is otherwise unknown from other sources. The author of this paper describes the monument, brings epigraphic and anthroponomastic analysis of the inscription, and places it in possible archaeological context. The paper also discusses possible origin of the inscription (provenience and function), brings transliteration and proposes dating. It also analyses function of the fragment (architrave of altar screen) and palaeographic-epigraphic characteristics of the text. Comparison with the other inscriptions from Zadar implies proposed dating of the inscription in early 9th century. A few explanations of the first grapheme of the text are given, with conclusion that it represents remains of the attributes to the title (domnus, domno) or the formula of humility (indignus, peccatur). Preliminary proposition of the reading enables wider considerations, with possible far reaching implications in historical analysis, which will be a topic of second part of this study.

179

Translated: Graham McMaster